

Osmanlı'da Aşının Tarihi: Aşı Memurları ve Aşı Evleri

History of Vaccination in Ottoman Empire: Vaccination Officers and Vaccination Centers

Rüya Kılıç¹(ID), Yağız Fatih Nazlier¹(ID), Pervin Özelçi²(ID), Ateş Kara^{2,3}(ID)

¹ Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

² Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı, Türkiye Aşı Enstitüsü, Ankara, Türkiye

³ Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı, Çocuk Enfeksiyon Hastalıkları Bilim Dalı, Ankara, Türkiye

Makale atfı: Kılıç R, Nazlier YF, Özelçi P, Kara A. Osmanlı'da aşının tarihi: Aşı memurları ve aşı evleri. J Pediatr Inf 2023;17(4):273-289.

*Bu makale TÜSEB/Türkiye Aşı Enstitüsü tarafından desteklenen "Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Aşı ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi ve Kaynak Dokümanlarının Oluşturulması" projesi kapsamında hazırlanmıştır. Proje No: 2022ARGE02-28235.

Öz

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde aşının geliştirme, üretme ve uygulama tarihinin, aşı memurları ve aşı evleri üzerinden ele alınması planlanmıştır. Meselenin tartışılacağı daha geniş çerçeve ise, Osmanlı kamu sağlığı, aşı politikası ve aşı bürokrasisinin oluşumu olacaktır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde siyasi iktidar aşı memurluğu işini belgelendirme, düzenleme ve kontrol altına almayı amaçladı. Bu konuda alınan en önemli kararlardan biri, uzun bir eğitim sürecinden geçen doktorların iş yükünün fazlalığı ve sayılarının yetersizliği karşısında kısa sürede verilen hızlı bir eğitim ile aşı memuru yetiştirmektir. Böylece devlet, aşı uygulamasını denetim altına alırken, aşıcılar da devlet memurları olarak hak arayışlarında hukukî bir zemine sahip olabilmiş ve buna dayanarak devlet ile doğrudan bir ilişki kurabilmişlerdir. Yöneticilerin çiçek aşısını imparatorluk genelinde uygulama hedefi aşı memurlarının sayısının artırılması yanında aşı üretilen kurumlar, aşı evlerinin (telkihâne) açılmasını gündeme getirdi. Gerek doktorlar gerekse siyasi iktidar uzak ve sıcak yerlere gönderilen aşıların bozulması sebebiyle aşı evlerinin açılmasında hemfikirlerdi. Ancak yöneticiler açısından geçici ve daimi masrafları karşılamak her zaman önemli bir sorun oldu. Hattâ kısıtlı bir bütçesi olan sağlık harcamalarında aşı memurları ile aşı evlerine öncelik verilip verilmeyeceği muhtelif kurumları karşı karşıya getirebildi. Meselenin bir başka önemli yönü, halkın aşı memurları ve aşı uygulamasına dair şikâyetleridir. Zira şikâyetler aşının koruyuculuğunun kabul edildiği ve memurların görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmeleri isteğinin ifadesidir. Dolayısıyla bunları halkın aşya karşı algı ve tavrı çerçevesinde değerlendirebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Aşı memurları, telkihane, aşı evleri, kamu sağlığı

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kamu sağlığı, sağlığın korunması, hastalığın önlenmesi ya da salgınların engellenmesine yönelik modern uygulamalar 19. yüzyılda başladı. Kamu sağlığı alanında en önemli rol devlete aittir ve söz konusu dönemde diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı'da da nüfus ekonomik ve askerî gücün göstergesi olarak kabul ediliyordu. Toprak kayıpları, savaşlar ve salgınlar ile büyük kayıplar yaşanırken, Osmanlı yöneticileri için nüfus kaybını önlemek öncelikli bir mesele idi.¹ Bilhassa halkın genelini tehdit eden ve büyük ölüm oranlarına sebebiyet veren bulaşıcı hastalıkların koruyucu uygulamalardan çok daha büyük bir bedeli olduğunu fark etmede gecikmediler. Nitekim tarih boyunca milyonlarca insanın ölümüne yol açan çiçeğe karşı geliştirilen aşının başarısı karşısında Osmanlı yönetimi bu yeni tıbbî pratiği uygulamada oldukça istekli oldu.

Edward Jenner (1749-1823)'in vaksinasyonu (vaccination, inek çiçeği virüsü aşısı) keşfetmesine kadar çeşitli kültürlerde uygulanan variolasyon (hafif çiçek geçiren kişilerin çiçek yaralarından alınan irinin bir çiziğe sürülmesi) usulüdür. Avrupa, Osmanlı'daki çiçekleme (variolasyon) usulünü Lady Mary W. Montagu (1689-1762)'nin mektuplarından öğrenir. Osman-

¹ Avrupa'da 19. yüzyılda yaygınlık kazanmaya başlayan kamu sağlığına yönelik anlayış ve uygulamalar Osmanlı'ya da yansıdı. Tanzimat (1839) sonrasında asker ve vergi kaynağı olarak nüfusun artırılması için karantina, hijyen ve temizliği öne çıkaran kamu sağlığı politikası ve kurumsallaşmasına dair bkz. (1,2).

Yazışma Adresi/Correspondence Address

Yağız Fatih Nazlier

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi,
Ankara-Türkiye

E-mail: yf.nazlier@gmail.com

Geliş Tarihi: 05.10.2023

Kabul Tarihi: 20.11.2023

Çevrimiçi Yayın Tarihi: 22.12.2023

lı'ya İngiltere büyükelçisi olarak tayin edilen (1717) Edward Wortley Montagu (1678-1761) ile evlenen Lady Montagu, erkek kardeşini çiçekten kaybetmiş, birkaç yıl sonra yakalandığı çiçekten kurtulmuş ise de yüzünde izleri kalmıştır (1715). Bir süre Edirne'de bulunan Lady Montagu, 1 Nisan 1717 günü, Edirne'den İngiltere'deki arkadaşı Sarah Chiswell'e yazdığı mektupta burada aşılamanın nasıl yapıldığını anlatmıştı. Lady Montagu, 1721 yılında İngiltere'ye döndüğünde Osmanlı'da gördüğü aşı uygulamasının yayılması için çok gayret göstermiş, aynı yıl İngiltere'de başlayan şiddetli çiçek salgınında kızını aşılatmıştı (3,4).

Ancak çiçekle mücadelenin ve aşının tıbbileşmesinin dönüm noktası Edward Jenner'in, 1796'da inek çiçeğine yakalanan birinin püstüllerindeki madde ile aşılama yapabileceğini ve bundan sonra kişinin çiçek hastalığına yakalanma ihtimalinin olmadığını ispatlamasıdır. Bu yeni yöntem ile insandan insana değil, ilk kez hayvandan insana aşılama yapılmıştır. Bununla birlikte Jenner'in yöntemini kabul ettirmesi kolay olmamıştı. Zira bulgularını 1797'de Royal Society'ye gönderdiyse de makalesi reddedildi. Ardından "An Inquiry into The Causes and Effect of The Variolae Vaccinae, A Disease Discovered in Some of The Western Counties of England, Particularly Gloucestershire, and Known by The Name of 'The Cow-Pox'" isimli eserini kaleme alarak buluşunu literatüre kazandırdı (1798) (5).

Jenner'in kitabını yayınlamasından kısa bir süre sonra yani 19. yüzyıl başlarında yeni yöntemin İstanbul'da da bilindiği, aşındaki başarının takip edildiği söylenebilir. Bu bağlamda çiçek aşısına dair araştırmalara bir temel teşkil eden "Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi"nde Jenner'in yayınından üç sene sonra 1801'de ilk defa Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin (ö. 1834) ondan sonra da Şânizâde Atâullah Efendi (ö. 1826)'nin bu aşından "Mi'yârü'l-etibbâ (1812)"da bahsettiği bilgisi yer alır (6).² 1840'ta ise, aşının Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de parasız yapılmasına dair bir padişah iradesi çıkmış, aşı yapmak üzere iki kişi tayin edilmiş, 1841-1842 ders döneminde 1705 çocuğa Tıbbiye talebeleri tarafından çiçek aşısı yapılmıştır (6,8). Bundan başka, 1845 ilkbaharında Bolu kazalarında çiçek salgını karşısında bölgeden yapılan "aşı fennini bilen" bir hekim talebinde "bu işte maharet sahibi" Mustafa Efendi'nin görevlendirilmesi İstanbul'daki çaba-

ların taşraya da taşındığı anlamına gelir (9). Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'nin ilk açıcısı Tıphâne ve Cerrahhane Muallimi İstefanaki (Edirneli İstefan/Tabip İstefanaki) idi (1840) (6).³

Bilindiği gibi, Tıbhâne-i Âmire (1827) ile medrese ve dârüş-şifadaki tıp eğitimi bırakılarak Batılı anlamda bir tıp tedrisatına geçilmiştir. Galatasaray'a taşınan mektebin adı II. Mahmud'un 1839'daki ziyareti ile padişahın adlı mahlasına nispetle Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne oldu.⁴ Burası orduya tabip yetiştirmek üzere kurulmuştu. Mezunları askerî hastaneler ile ordu birliklerine tayin ediliyordu. Çok geçmeden halkın sağlık hizmeti için de tabip sayısının yetersiz kaldığını öne süren yetkililer özellikle taşraya sivil hekim yetiştirmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin açılmasına karar verdiler (1867).⁵

Mekteb-i Tıbbiye mezunlarının taşraya gönderilmesi 19. yüzyıl kamu sağlığı açısından çok önemlidir. "Memleket Tabibi" (sonra hükümet tabibi) olarak adlandırılan bu doktorların görev ve yetkileri 1871 İdâre-i Umûmiyye-i Tıbbiye Nizamnâmesi⁶ ile belirlenmişti. Nizamnâme'nin 1. ve 2. maddelerinde İstanbul'da Şehremaneti, vilayetlerde ise valiler tarafından Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti ile görüşülerek belirlenecek yerlere memleket tabibi tayini hükme bağlandı. Memleket tabiplerinin görevleri arasında yetki sahalarındaki hastaları haftada iki kere meccanen muayene etmek yanında muayene günlerinde talep edenlere ücretsiz aşı yapmak, bulaşıcı bir hastalık halinde derhal gerekli yerlere haber vermek ve tedbir almak yer alıyordu (15). Hükümet tabipliğine ait düzenlemeleri içeren 1913'teki Vilâyât-ı İdâre-i Sıhhiye-i Nizamnâmesi'ne göre de her vilayette bir hükümet tabibi bulunacaktır ve sorumlulukları arasında Aşı Nizamnâmesi'ne uygun olarak düzenli olarak aşı icrası olduğu tekrar edilir (Madde 1 ve 11) (16).

Görüldüğü üzere hukukî düzenlemeler ile esasen tabipler aşı icrasından sorumlu kılınmıştı. Ancak görev sahalarının çok geniş olması ve sayılarının azlığını göz önüne alan siyasî iktidarın 19. yüzyılın ikinci yarısında aşı uygulayacak personel yetiştirilmesi, aşı ile ilgili bilgiyi öğretmek üzere imparatorluk dâhilinde Mekteb-i Tıbbiye'ye öğrenci alınmasına karar vermesi aşı politikasındaki önemli kararlardan biridir. 18 Aralık 1846'da resmî gazete Takvîm-i Vekâyi ile her kazadan gönderilecek iki

² Önce "Mi'yârü'l-etibbâ"yı yazan Şânizâde, bunun basımının gecikmesi üzerine kitabın daha iyi anlaşılması amacıyla "Mir'âtü'l-ebdân"ı kaleme almış ve bu eser İstanbul'da 1820'de basılmıştır. Mir'âtü'l-ebdân'da yeni aşı için bkz. (6,7)

³ Rıza Tahsin, Edirne ahalisinden olup İtalya'da tıp tahsil ettiği ve İstanbul'da ehliyetine binaen Tıphâne'ye muallim tayin edildiğini belirtir (10). İstefanaki Karateodori (1789-1867) tabip olarak başarı ile çalıştığı gibi, uzun süre Mekteb-i Tıbbiye'de İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiye (Tıp Zoolojisi-Mikrobiyoloji) hocalığı yapmıştır (11).

⁴ Belgelerde adı Tıbhâne-i Âmire, Dârüttıbb-ı Âmire şeklinde geçen Mekteb-i Tıbbiyye modern tıp eğitiminin verilmesi amacıyla 1827'de İstanbul'da kurulmuştur (10,12).

⁵ Osman Nuri Ergin, mektebin açılma gerekçesi, tabibe olan ihtiyaç, tedrisatın takip tarzı ve mezunların görevlendirilmelerine dair hususları içeren tezkire suretini "İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri" adlı eserinde vermektedir (13). Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye dair bkz. (14). Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin idaresi başlangıçta Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti'ne daha sonra sırasıyla Maliye, Dâhiliye ve Maârif Nezâretlerine bağlanmıştır. Bununla birlikte bilim bakımından her zaman Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin gözetiminde olmuştur. Hocalar genellikle her iki okulda ders vermişlerdir (14).

⁶ Nizamnâme: Bir kurum veya kuruluşun uyması gereken hükümleri gösteren maddelerin bütünü, tüzük.

çocuğa aşıya dair teorik ve pratik eğitimin verilerek görevlendirilecekleri ilan edildi. Aranan şartlar yetenekli, zeki, okumuş yani birkaç defa Kur'an hatmetmiş olup 13-18 yaşları arasında olmalarıydı. Eğitim alanlar memleketlerine dönüştü, hemşerilerine hizmet edeceklerdi (17). Aşı politikası açısından kararı önemli kılan, aşırı geniş bir kitleye ulaştırma isteğidir. Zira, tıp gibi uzun bir eğitim süreci yerine kısa sürede verilecek hızlı bir eğitim ile aşı yapacak bir memur/aşıcı kadrosu oluşturulabilecekti. Dolayısıyla bunu aşı memurluğu mesleğinin başlangıcında bir dönüm noktası olarak kabul edebiliriz. Uygulamaya geçiş mevcut belgelerde izlenebiliyor. Örneğin, 1847'de "aşı ameliyatını" öğrenmek için Isparta ve Burdur'dan gönderilen dört çocuktan bir tanesinin Mekteb-i Tıbbiye'de tahsile kabiliyeti olmadığından geri gönderilmesine ait belge bunlardan biridir (18). Yine aynı yıl gerekli şartlara sahip Antalya'dan 13 ve 15 yaşındaki Hüseyin ile Hâfız Mustafa, Alaiye'den Mevlüd ile Mehmed aşı yapmayı öğrenmek üzere İstanbul'a gönderilmişti (19,20).⁷ Resmî olarak aşı yapmaya doktor ve cerrahlarla birlikte elinde Tıbbiye-i Mülkiye'den⁸ ruhsatnâmesi olan aşıcıların yetkili kılınması ise, 1885 tarihli Nizamnâme (Madde 2 ve 5) ve aynı tarihli aşıcılara mahsus Talimatnâme (Yönetmelik) ile (Madde 1) (23).

İhtiyaç duyulan kadroları yetiştirmekte alınan diğer önemli karar, Hüseyin Remzi Bey'in çabaları neticesi 1892'de İstanbul'da devletin çiçek aşısı hazırlama müessesesi olarak tesis edilen Telkîhâne-i Şâhâne'de⁹ aşıcı yetiştirmek üzere 1898'te bir dersane açılmasıdır. Buna dair yapılan açıklamada çiçek aşısının esasen belediye tabipleri tarafından uygulanması gerekli olmakla birlikte Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhâne'den mezun olan tabiplerin miktarı bütün imparatorlukta ihtiyacı karşılayamadığından aşı nizamnâmesi gereği birer aşı memuru tayin edildiği belirtilir. Ancak bunların bilgileri çok sınırlı olduğundan temel seviyede eğitimi olanlar arasından seçilerek alınacak senede 15-20 öğrenci üç-dört ay kadar eğitilecek ve yeterliliğini ispat edenlere birer şehadetnâme verilecektir. Vilâyetlerden aşı memuru istendiğinde de bu şehadetnâmeli memurlar gönderilecektir (25-27). Telkîhâne-i Şâhâne'nin 1318 (1902/1903) senesine ait yayını içinde yer verilen 1898 tarihli "Aşı Mektebine Dair Program"da sürece dair daha fazla ayrıntıya sahibiz. Buna göre, Aşı Mektebi'ne alınacak öğrenciler imtihan edilerek yeterliklerini ispatlayanlar sağlık muaye-

nesine alınacak, geçenler haftada iki gün hayvan ve insanlar üzerinde uygulama derslerine devam edeceklerdir. Ayrıca haftada bir gün teorik derslere katılacaklardır. Eğitim süresi dört aydır. Teorik derslerde aşının tarihi, türleri, Jenner'in yöntemi, çiçek hastalığı ve tarihi, mikroplar, araç-gereçlerin sterilizasyonu, antiseptik ve aşının nasıl yapılacağı gibi bilgiler verilecektir. Mektebe alınacak öğrencilerde bulaşıcı hastalık olmaması, 20 yaşından aşağı olmamak, iyi hâl ile tanınmak ile temel eğitim almış olma şartları aranmaktadır. Bu niteliklere sahip adaylar Türkçe (Osmanlı dil bilgisi ve imlâ) ve hesap (dört işlem) bilgilerinden imtihan edilmekteydiler (28).¹⁰ 1317 (1901/1902)'de 15 kişi, 1318 (1902/1903)'te 25 kişi eğitimini tamamlayarak şehadetnâme aldığı yanında kayıtlarda ayrıca mektebin açılışından istatistikleri verilen yıla yani 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar ki sürede toplam 319 kişinin mezun olduğu bilgisinin olması bizim için önemlidir (28). Nitelikli ara sağlık elemanı yetiştirme isteği Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi'nin açılması (1912) ile bir kere daha karşımıza çıkar. 1920'de kapatılacak olan mektepte eğitim süresi iki yıldır ve mektebi bitirenler küçük sıhhiye memuru olarak İstanbul ve diğer vilâyetlerde doktorlar maiyetindeki daha önceki aşı memurlarına tercihan tayin ile sıhhi hizmetlerde istihdam olunuyorlardı (13).¹¹

Bununla birlikte aşı memurlarının sayısının yetersizliğinin doktorlar ve onların gerekçelerini kabul eden devlet adamları tarafından her zaman bir şikâyet konusu olduğunu belirtmeliyiz. Zira onlara göre, çiçek hastalığından yüksek ölüm oranlarının temel sebebi aşı uygulamasının tatbikindeki eksiklikti. Ocak 1894 tarihli Nişantaşı civarındaki bazı yerlerde çiçek hastalığı görüldüğü haberinin yer aldığı belgede Avrupa'da çocukların vaktinde aşılması ile çiçek hastalığının engellendiği ve neredeyse yok hükmüne geldiğinin dile getirilmesi dikkat çeker. Ardından da gerek İstanbul gerekse vilâyetlerde ihtiyaç kadarıyla memur görevlendirilmesine tam olarak dikkat ve itina edilmesi vurgulanır (30). Yine Kasım 1894 tarihli belge, siyasî iktidarın çiçek aşısına verdiği anlamı izleyebileceğimiz bir başka örnek olarak kullanılabilir. Buna göre, insan ırkına pek büyük bir zarar vermiş olan çiçek hastalığının devası olan çiçek aşısı "şükürler olsun ki Allah tarafından insana ihsan buyurulmuştur". Böylece Avrupa'nın çoğu kısmında iyice azalmış bilhassa Almanya'da vefat neredeyse yok denecek bir dereceye inmiştir. Bununla birlikte İstanbul'da bir haftada 25 kişinin

⁷ 1847'de Saruhan ve Karesi'den gönderilen 16 çocuktan ise üç tanesi okur yazar olmadıktan başka tahsil arzusunda olmadıkları anlaşıldığından geri gönderilir (21).

⁸ Metinde geçen halk sağlığının korunmasına dair kurumlara dair kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır: 1869'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulur. Görevi, belediyelere hekim, eczacı ve ebe gibi sağlık personeli tayin etmektir. Bu Cemiyet 1906'da Meclis-i Maârif-i Tıbbiye adını alarak Umûm Mekâtib-i Askeriye Nezâreti'ne bağlandı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908), Meclis-i Umûr-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye adını aldı daha sonra kaldırılarak yerine Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olarak 1 Mart 1913'te Sıhhiye-i Müdüriyet-i Umûmiyesi kuruldu (22).

⁹ Telkîhâne-i Şâhâne'nin açılışı, istatistikler ve müdürleri ile Şam telkîhânesi hakkında bkz. (8). Kuruluş sürecine dair ise bkz. (24).

¹⁰ Söz konusu istatistik Sadreddin Konevi-Turgutoğlu Kütüphanesi tarafından temin edilmiş olup yardımlarından dolayı müteşekkirimiz.

¹¹ 1920'de kapanacak olan Mekteb hakkında ayrıca bkz. (29).

vefat ettiğinin metne eklenmesi durumdan duyulan rahatsızlığı daha da belirgin hale getirir (31). Mart 1914'te Sivas'ta 20 yaşını aşanlarda bile çiçek görüldüğünde aşı memurlarının yetersizliği ile aşı mecburiyetinin uygulanamaması salgının temel sebepleri olarak gündemdeki yerini yeniden alır (32). Haziran 1914'te imparatorluk genelinde müthiş bir surette devam ettiği gelen raporlardan anlaşılan çiçek salgınında Sıhhiye Müdüriyeti uygulamadaki ihmal ile birlikte her kaza hattâ birçok livâda aşı memuru olmamasını bir kere daha dile getirme ihtiyacı duydu (33,34). Görünen o ki, çiçek salgınının en şiddetli olduğu dönemlerde aşı memurlarının sayısını arttırmak ve ihmallere izin vermemek konusundaki kararlılık bir türlü istenen neticeye ulaşamamaktadır.

Nitekim Telkîhâne Müdürü olarak Kemal Muhtar¹² da "Çiçek Hastalığı Niçin Bitmiyor?" başlıklı yazısında birçok medeni memlekette aşı sayesinde çiçek hastalığı bitmiş iken Osmanlı'da neden başarılı olunamadığını sorar. Cevap ona göre, 'hayatın kıymeti, her ferdin ailesi, memleketi için ne kadar lâzım olduğunun bilinmemesi'dir. Bu çerçevede aşının tatbikinde istenen seviyeye ulaşılamadığını sayılar ile ortaya koymaya çalışır ve 1913-1914'e kadarki yirmi iki yılda Telkîhâne'den 7.260.784 kişiye aşı uygulanıp Avrupa, Bağdat ve Şam telkîhânelerinden de bir milyon eklendiğinde sekiz milyona ulaşıldığını belirtir. Hesaplarına göre -en iyi ihtimal ile- nüfusun 20/1 henüz aşılanmamıştır (35).¹³ Yapılması gereken, bütün doktor ve aşı memurlarının "aşı icrasını resmî bir vazife gibi değil millî, vatanî bir mesele" olarak görmeleridir. Yazısına, "Bir adamı aşılatmağa vesile olan kimse vatana bir asker kazandırmış olmakla müftehîr olmalıdır" şeklinde son verirken söyleminde dikkat çeken siyâsî iktidarın kamu sağlığının korunmasındaki önceliğini savunmasıdır. Makalenin söylemi kadar sağlık hizmetlerinde görevli personelin meslekî bilgilerini arttırmak amacıyla Dâhiliye Nezâreti Sıhhiye Müdüriyeti tarafından yayınlanan Sıhhiye Mecmuası'nda yer alması ayrıca zikre değerdir.¹⁴

Belgelendirme-Düzenleme

19. yüzyılda Osmanlı Devleti aşı memurluğu işini belgelenmeye ve düzenlemeye çalıştı. Açılan mektep ve dershanede eğitilen aşıcılara verilen şehadetnâme/diploma onları daha önce halk arasında aşı yapan yaşlı kadınlar ya da berberlerden

ayırarak "devlet memuru" yaptı.¹⁵ Böylece aşıcılar-her ne kadar en altta yer alsalar da tıbbî hiyerarşide yerleri ve yetkileri belirlenip denetlenebilir hale geliyorlardı. Elinde şehadetnâmesi, bu yeni tıbbî uygulamada bilgisi olmayan doktorların bile aşı işine müdahale edemeyeceklerine dair taşradaki yetkililerin uyarılmasına 19. yüzyılın ortalarında rastlıyoruz (37-39). Örneğin 1858 tarihli bir belgede taşrada tıp ve aşı ilmini bilmeyen birtakım kişilerin şuna buna gelişi güzel müdahale edip çocukları aşıladıkları haber alındığında kamu sağlığının korunması ve ıslahı için artık elinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den izni olmayanların aşuya müdahale ettirilmemesi istenir. Karantina, memleket ve askerî tabiplerin olduğu yerlerde aşuyu onlar yapacaklardır. Bu o kadar önem verilen bir husustur ki, belgenin sonunda kamu sağlığının önemine binaen gereken özenin gösterilerek izni olmayanların kesinlikle aşı işine karıştırılmaları bir kere daha zikredilir (40).

Aynı yıla ait bir başka belgede taşrada tıbbî ve aşuya dair bilgisi olmayanlara yönelik yasak tekrarlanırken ehliyetsiz kişilerin çocukları "muhalif şeylerle" aşılamakta olduklarının haber alındığı kaydıdan şehadetnâmesi olmayan aşıcılar tarafından kabul edilen ilmi şeklin dışında aşılanmanın kastedildiğini tahmin etmek güç değil (41).¹⁶ Dâhiliye Nezâreti tarafından valiliklere gönderilen 25 Ağustos 1858 tarihli tıp ve aşı işinde ellerinde şehadetnâmesi olmayanlara dair yasaklama anlaşılan taşrada karşılık bulmuştu. Zira eylülde yasağa uymayan Mısırlı Mehmed, Hacı Mehmed, Konstantaki, Yorgaki ile Hekimoğlu'nun gerekli izin belgeleri olmadığından bir daha yapmamaları konusunda tenbih edilip dükkânlarının kapatıldığı bildirilir (43).

1895'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Burdur'da berber ve bazı yaşlı kadınların aşı yaptıklarının haber alındığını dile getirerek Dâhiliye Nezâreti'nden ilgili mutasarrıflığa emir verilmesi talebi yönetimin bu konudaki kararlığı yanında geleneğin gücünün ifadesi olarak yorumlanabilir (44). Yasaklamalara rağmen izinsiz olarak aşı yapılmasının önüne geçilememesine dair başka örneklerle sahibiz. Hattâ 1912'de Akka'da görevli aşı memurunun ifadesine atfen belediye tabibi diploması olmayan bir kişi tarafından aşı yapıldığını 11 Ağustos'ta bildirdiğinden bu kişinin engellenmesi ve aşı memurunun görevini yapmasına engel olanların cezalandırılması isteği 11 Eylül'de Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne iletilir. 17

¹² Telkîhâne'nin müdürü Hüseyin Remzi Bey (1839-1896) ölünce yerini Hasan Zühtü Nazif Bey alır. 1897'de Teselya'da görevde iken ölünce yerine Rifat Hüsameddin geçer. 1913'te ise, Kemal Muhtar Bey müdür olur ve 1920'ye kadar görevde kalır. Haziran 1920'de tekrar Rifat Hüsameddin Bey müdür olur (8).

¹³ Kemal Muhtar Telkîhâne Müdürü olduğunda kendisine ne kadar aşı hazırlayabileceği sorulmuş fazla dana vererseniz senede beş milyon kadar yaparım cevabını verir. Üç buçuk milyon kadar yapmış bu gayretine mükâfat olarak nişan verilmiştir (6).

¹⁴ Sıhhiye Mecmuası sağlık hizmetlerinde görevli personelin meslekî bilgilerini arttırmak amacıyla 1913'te yayınlanmaya başlanmış, 1945'te Sağlık Dergisi adını almış ve T. C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın resmî yayın organı olarak 1996 yılına kadar devam etmiştir (36).

¹⁵ Lady Montagu bir mektubunda Osmanlı'da ihtiyar kadınlar tarafından yapılan aşidan söz eder [söz konusu mektup için bkz. (6)]. Rifat Osman da Edirne'de çiçek meraklısı ve aşıcı hatun, aşıcı kadın, çiçekçi hanım gibi isim verilen kadınlar tarafından aşı yapılmasına dair bilgi verir ["Tarihte Edirne'de Çiçek Aşısı ve Merasimi" adlı 1931 tarihli mektubu ile uluslararası bir kongrede sunduğu metine dayalı olarak Ünver, s. 22-23'de verilmiştir (6)].

¹⁶ Taşrada muhalif şeylerle aşı yapıldığının haber alındığı bunların zararı sebebiyle asla izin verilemeyeceğine dair Ağustos 1858 tarihli bir başka belge için bkz. (42).

Eylül'de ise, Nezâret'in Beyrut Valiliği'ne gönderdiği yazıda gerçeğinin yapılması emredilir (45).¹⁷ 1883'te Üsküp-Karadağ'da bir süredir aşı yapan bir kişinin icazetnamesi olmakla birlikte belediyeden izin almaksızın aşı yaptığı Ser-Tabip Cemal Bey tarafından bildirildiğinde tahkikat başlatılır. Zira daha önce devletin görevlendirdiği doktor ve cerrahlar tarafından 1.500 çocuk aşılanmış ve bir süre ara verilmiştir (47). Her iki örnekte de dikkat çekici olan devletin tıbbileşme sürecinde yetkili kıldığı memurları aracılığıyla aşı uygulamasını kontrol etmesidir.

1902'de yirmi iki seneden beri çiçek aşıcılığı yapan Harisandioğlu Simyon yerine Kadri Efendi adında birinin tayin edildiği ve ailesiyle zor durumda kaldığından şikâyet ederek kendisine bir diploma verilerek aşı memurluğuna tayinini talep ettiğinde başvurusu beklendiği üzere reddedilir. Zira yapılan açıklamada önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den nazarî ve teorik bilgiyi alması gerekliliği belirtilir. Oysa Simyon açısından bakıldığında çok uzun süredir aşı yaptığı halde sadece diploması olmadığı için bir başkasının yerini alması haksızlıktı. Dolayısıyla aldığı cevap karşısında bunca deneyimine rağmen sadece bir belgenin belirleyici olmasını kabullenemediğini tahmin etmek zor değil (48). Kahire'den Kosova'ya göç eden ve on yedi yıldır çiçek aşısı yapan Ahmed Hamdi de 1903'te aşı yaptığı İştib ve çevresine şehadetnâmeli bir memurun atanması ile rızkına mâni olumasından duyduğu rahatsızlığı dilekçesinde dile getirirken aynı hisleri paylaşıyor olmalı. Bu sebeple olsa gerek son derece zor durumda olduğunu belirten Ahmed Hamdi, okuyup yazması yanında Arnavut ve Bulgar lisanlarını bildiğini, vilayetin izniyle uzun süredir aşı yaptığını dilekçesine ekleyerek vilayet veya bağlı kazalarda aşı memuru muavinliğine izin verilmesi talebinde bulunmuştu (49).

Diğer taraftan diplomalı aşı memurunun yetkisi sadece aşı ile sınırlıydı ve onun doktorun alanına girişi kesin bir surette yasaklanmıştı. Fakat tedavi ile de meşgul olanlara rastlanması tıbbî hiyerarşide yer almalarına dayanarak kendilerinde böyle bir hak görmüş olabileceklerini düşündürüyor. Örneğin 1899'da Agop Bağcıyan elindeki şehadetnâmelerle yirmi altı senedir tabiplik ettiği ve üç ay önce tabiplik için İnegöl'e gittiği esnada seyahat izni olduğu halde Karamürsel'de yolda alıkonarak başkente gönderilmesini sorgular. Hakkında yapılan tahkikat neticesinde uygunsuz bir durum ile karşılaşılmadığın-

dan İnegöl'e gitmek arzusunda iken müracaatı sebepsiz olarak geri çevrilmiştir. Durumu ve rahatsızlığını dile getirdikten sonra diplomasına nazaran taşrada çalışmak isteğine dair kaleme aldığı dilekçesini yetkililere sunar. Fakat memuriyet siciline balkıldığına doktorluk değil sadece Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de imtihan ile aldığı aşıcı şehadetnâmesi bulunur. Neticede aşıcı olduğu halde doktorlara mahsus ilaç kullanmasından dolayı İzmid Mutasarrıflığı'ndan Dersaadet'e gönderilerek tevkifi ile evrakının adliyyeye tevdi edildiği anlaşıyor (50). 1902-1903'te belgelere yansıyan bir başka örnek hayli ilginçtir. Buna göre, Dersim'deki salgın üzerine aşı memuruna duyulan ihtiyaç üzerine Ma'mûratü'l-Azîz Valiliği Malatya'da sekiz yıldan beri doktorluk ile aşı yapan Ahmed Efendi'nin görevlendirilmesi talebinde bulunduğunda merkezdeki incelemede aslında Ahmet Efendi'nin küçük cerrahlık şehadetnâmesi olduğu ortaya çıkar (51). Sıralanan örneklerde görüldüğü üzere belgelendirme ve yetki sahalarına dair düzenlemeler aşı memurlarını koruduğu gibi yasaklar da getiriyor ve devlet yeni oluşan aşı bürokrasisi üzerinden memurları ve uygulamanın işleyişini denetliyordu.

Denetim ve Aşı Bürokrasisi

Yönetmelikler oluşturulup bunlar yazılı hale getirildikten sonra denetleme başlar. Tıbbî görevliler ile kolluk kuvvetleri bunu üstlendiler. Bilhassa 1894 tarihli Aşı Nizamnâmesi'nin 15-19. maddelerinde belirtilen hususlarda bürokratik süreci izleyebiliyoruz. Ayrıca aynı yıla ait bir belgede verilerin toplanması ve denetime dair ayrıntılı bilgi yer alır. Buna göre, aşı yapıldıktan bir hafta sonra memurlar kişiyi kontrole edecek ve aşı ilk seferde tutmamış¹⁸ ise tekrar uygulayacaktı. Aşı tuttuysa kimlik bilgileri ile aşının yapıldığını kanıtlayan bir şehadetnâme doldurulup koçanı memur tarafından din görevlisi ya da muhtar¹⁹ ile mühürlenecekti (53).²⁰

Aşılanan çocuklara verilmiş olan aşı şehadetnâmeleri koçanları yerel idare meclisi tarafından memurlardan alınıp yerine tasdik için birer mazbata verilecekti. Koçanlar ve tasdik mazbataları aşı memurları ile belediye tabipleri tarafından Tıbbiye Nezareti'ne gönderilecekti. Toplanan kayıtlar Tıbbiye Nezareti tarafından Aşı Müfettişliği'ne havale edilecek ve sene sonunda müfettiş tarafından istatistik defterine işlenecekti. Yine bir sene zarfında aşılanmış olanların, dikkatsizlikten, has-

¹⁷ Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 3 Temmuz 1912 tarihli Beyrut'ta berber esnafının aşı yapmasına kesinlikle izin verilmemesi, bunun ceza gerektiren bir durum olduğu konusundaki tezkiresine binaen Dâhiliye Nezâreti Beyrut Valiliği'ne tebligat yapıldığını 8 Temmuz tarihli yazısında açıklamıştı (46).

¹⁸ 1885 tarihli Nizamnâme'nin 6. Maddesi'nde: "...aşısı tutup "nedbesi" yani alâmeti görülenlere..." şeklindeki ifadede iyi olmuş yara izinin görülmesinin kastedildiği anlaşıyor (23).

¹⁹ Muhtar terim olarak "mahalle veya köyün işlerini yönetmek için atanmış/seçilmiş idareci" anlamına gelmektedir. İlk defa 1829'ta İstanbul'da 1833'te ise taşrada uygulanmaya başlandı. Görevleri arasında devletin resmî duyurularını halka bildirmek yer alır (ki, konumuz açısından çiçek aşısının mecburi olduğu gibi aşıya ilişkin duyurular, aşı memurunun kaza veya köye ne zaman geleceğinin halka ilan edilmesi, yeni doğan çocukları bildirmekten gibi sorumlulukları bulunmaktadır). 1871'te ihtiyaç meclisleri ve muhtarlar üzerinde kontrol yetkisi olan nahiye müdürlüğü oluşturulunca devlet ile köy ve kaza halkı arasındaki iletişimi bir idarî birim olarak yerini alan nahiye müdürü vasıtasıyla gerçekleştirmeye başladı (52).

²⁰ 1904 tarihli Aşı Nizamnâmesi'nin 12. Maddesi'nde de aşılanan çocukların aşıları tutmuş ise şehadetnâme doldurulup koçanının memur tarafından imam ve muhtar ile mühürleneceği belirtilir (54). Aşı şehadetnâmesi taslağı için bkz. EK-1.

talıktan, aşının tesirsiz kalmasından dolayı aşısız kalanların ve aşısız olarak kasabadan, köyden geçenlerin isimleri taşra idare meclisi tarafından bir defterde tutulup Tıbbiye Nezâreti'ne iletilecekti (55).

19. yüzyıldan itibaren halkın sağlığı anlayışına hükmeden sayılardır. Zira istatistiksel verilerin toplanması tıbbî meseleleri belirleme ve bunlara karşı eylem planlamayı sağlar. Ayrıca sayısal verilere dönüştürülen kayıt sistemi denetlemeyi mümkün kılar. Örneğin Trabzon'da aşı işiyle görevlendirilen Doktor Hüseyin Efendi, Kasım 1867'de Batum'da çiçek aşısı yaptığı 77 çocuğun isimlerini içeren defteri merkeze gönderdiğinde çalışması yeterli bulunmamıştı. Sayının azlığının farkında olduğundan vilâyete gönderilen mahallî meclis mazbatasında bölgedeki çocukların ailelerinin hava şartlarının sert olması sebebiyle aşıya cesaret edemediklerinden bahara erteledikleri, mahallî idârenin teşviki ve memurun çabası ile ancak muhâcirin çocukların aşılabilirdiğine dair bir açıklamaya ihtiyaç duyulmuştu. Yine de başkentten Trabzon Valiliği'ne gönderilen yazıda sayının pek az olduğu ve bunun Hüseyin Efendi'nin gayretsizliğine delil olduğu vurgulanarak baharda işini daha fazla ciddiye alarak bölgesindeki bütün çocukları aşılması istenir (56). Nitekim Hüseyin Efendi'nin Trabzon'da Eylül 1867'den Mayıs 1868'e kadarki sürede Müslüman 650, Rum 43, Ermeni 110 toplam 803 çocuğu aşıladığı ve buna dair tutulan kayıtlarını 12 Mayıs'ta Valilik tarafından Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâreti'ne iletilmek üzere sunduğunu görüyoruz (57).

Yerel yönetim birimleri de sayısal verilerin ulaştırılmasından sorumlu kılınarak denetlemeye dâhil edildiler. Örneğin 1902'de Konya Valiliği, Dâhiliye Nezâreti'ne Saidili Nahiyesi'nde çiçek görülmesi üzerine görevlendirilen aşı memurunun 883 kişiyi aşıladığı, hastalığa yakalanan 74 kişiden sadece dördünün öldüğü haberini veriyordu (58).²¹ Aşı kayıtlarının daha düzenli tutulması isteği 1913'te Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin vilâyetlerdeki sıhhiye müdürleriyle belediye tabiplerinden aşı kayıtlarının tutulmasında matbu evrakın kullanılmasına dair duyurusunda açığa çıkar. Anlaşıldığı kadarıyla sıhhiye müdürleri, belediye tabipleri ile aşı memurlarının gönderdiği aşı istatistik cetvellerinin genellikle matbu evrak üzerinde yapılmaması sene sonundaki hesaplamalarda sorun yaratıyordu. Bu sebeple gerekli evrakın Telkîhhâne'den talep edilip her üç ayda bir muntazam bir istatistik cetveli tanzim edilip gönderilmesinin Telkîhhâne Müdüriyeti'nden istendiği ilgililere duyurulur (60).

1906'da aşı memurlarına birçok fedakârlıklar ile elde edilen aşı tüplerini sıcak yerlerde muhafaza etmemeleri, ihtiyaca göre istemeleri ve bir tüp ile en az üç çocuğu aşılama talimatı verilir. Ayrıca ne kadar tüp alınıp ne kadar kullanıldığına dair bir zimmet defterinin her üç ayda bir gönderilmesi, doktor

bulunmayan yerlerde her üç ayda bir tanzim edilecek istatistik cetvellerinin de kaza kaymakamları tarafından tasdik olunarak gönderilmesi isteği kontrolü sağlamaya yönelik diğer düzenlemeler arasındadır (61).

Başkentten taşranın kazalarına kadar uzanan kayıt ve bir araya getirilen veriler süreçteki aksamaları ortaya çıkardığından aşı memurları aşılama sayılarındaki düşüklük ya da aşılmanın bozulması gibi doğrudan sorumlu tutulacakları sorunlar karşısında merkeze bilgi vermeyi gerekli görüyorlardı. 1917'de aşı memurlarının yaşadıkları sorunu dile getirmelerinden olsa gerek Sıhhiye Nezâreti, Dâhiliye Nezâreti'nden bazı yerlerde halkın aşıya itimat etmediğinden zorla aşı tatbikine mecbur kalındığı bu sebeple her aşı memuruna imkân nispetinde jandarmanın eşlik etmesi talebinde bulunur. Ayrıca her resmî işlemde aşı vesikası göstermek zorunda olduklarının Sivas, Ankara valilikleriyle Niğde, Kayseri ve Canik mutasarrıflarınca halka tebliği istenir (62).

Osmanlı siyasî iktidarının aşı politikasındaki tercihi aşının zorunlu ve bedava olmasıydı. Bunun hukukî zemini hazırlandıktan sonra takip ve denetleme aşamasında taşrada aşı memurları ile onlara her türlü yardımda bulunmak ve gerektiğinde kolluk kuvvetlerinin eşlik etmesini sağlayarak zorunlu uygulamanın temininde mülkî âmirler yetkili kılınmıştı. Temmuz 1895'te Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti'nin Şile Kazası'nda çiçek aşısı uygulayacak Şefik ve Bekir efendilere kaymakamlık tarafından kolaylık gösterilmediği dile getirilerek merkezden uyarı yapılması gerekliliği ayrıca tayin edilen seyyar aşıcılara yardım edilmesi isteği bu husustaki örneklerden biridir (63). Şubat 1904'te ise, Ankara Valiliği'ne hitap eden yazıda Yabanabad köy ahalisi tarafından çocuklara çiçek aşısının yapılmasında zorluk çıkarıldığı ve mahalli yönetimin de kendisine yardımcı olmadığından çocukların çoğunluğunun aşılamadığını kaza aşı memuru İsmail Hakkı Bey ihbar eder. Dikkate alınan ihbar üzerine valiliğe aşı memurlarına yardım edilmesi emri verilir (64). Yine Ağustos 1907'de bu defa Haymana Kazası aşı memuru İsmail Hakkı'nın yanına jandarma verilmediği ve zaman aşımı ile aşı tüplerinin tesirsiz hale geleceğine dair telgrafı üzerine Dâhiliye Nezâreti Ankara Valiliği'nden sorunun bir an önce giderilerek gereğini talep eder (65).

İsmail Hakkı'nın endişesi hiç de yersiz değildi. Çünkü aşının bozulması ya da boşa harcanması Osmanlı'da merkezî yönetimin takip ettiği öncelikli konulardandı öyle ki, aşı tüplerinin uygun bir şekilde muhafaza edilerek boşa harcanmamasına dair uyarılar ile belgelerde sıklıkla karşılaşıyoruz. Örneğin 1903'te, Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti taşraya gönderilen aşı tüplerinin "ötede beride" ve bilhassa kış mevsiminde soba yanında bulundurulması ile bozulmasına sebebiyet ve-

²¹ Aşı memurunun kaç kişiyi aşıladığına dair bilgilendirme konusunda ayrıca bkz. (59).

rilmesinden son derece rahatsızdı. Ayrıca irsâliye belgelerine önem verilmeyerek zaman aşımı sonrasında tüpler ile belgelerin teslimi çok sayıda çocuğu aşısız bırakmak anlamına geliyordu. Dolayısıyla aşının varışından itibaren bekletilmeden belediye doktoru ya da aşı memurlarına teslim edilmeli, en fazla 15 gün içinde sarf edilmeli ve gerekenden fazla talep edilmemelidir (66). Telkîhâne Müdürü Kemal Muhtar "Çiçek Aşısı Ne İçin tutmaz" başlıklı yazısında aşının bozuk olması maddesi altında Telkîhâne'de aşı üretimine dair bilgi vererek kurumdan çıkan aşıların "mutlaka kuvvetli ve tesirli" olduğunu belirtir. Aşılar Telkîhâne'den çıktıktan sonra uygun sıcaklıkta muhafaza edilmeklerinde bozulmaktadır. Bunun için aşı mutlaka buzlukta veya soğuk yerlerde, mahzenlerde muhafaza edilmelidir. Oysa aşıların güneşe maruz kaldıkları, soba yanında ya da günlerce ceplerde gezdirildiği görülmektedir. Aşıların bozulması konusunda Kemal Muhtar'ın üzerinde durduğu diğer husus, doktor ve aşıcıların ihtiyaçları kadar talep etmeleridir. Hattâ tahrirat ve telgraf yazmaya gerek olmaksızın bir defa bildirmeleri yeterlidir. Örneğin haftada yüz veya beş yüz tüp gönderilmesi şeklinde kısa talepler yeterlidir. Böylece haftalık defterine kayıt ile düzenli olarak sevkiyat başlayacaktır. Lüzumu kalmadığında ise sadece bilgi verilmelidir (67).

1905 tarihli bir belgede Telkîhâne'de "birçok masraf ve külfet ile elde edilerek" vilayetlere parasız olarak gönderilen aşı tüplerinin pek de tesiri görülmediğinden duyulan rahatsızlık açıkça ifade edilir. Aşının tesirinin olmamasını ihtiyaçtan fazla istenip dikkatli bir şekilde sarf edilmemesine bağlayan yetkililer, çiçek illetinden insanları kurtarmak için yapılan masrafların hazineye verdiği zararı göz önüne alarak sebep olanlardan alınmasına karar verdi (68). Başkentte alınan kararın uygulamaya geçtiğini Mecidiye Kaymakamı'ndan sebep olduğu zararı karşılamasına dair istekte görebiliyoruz. 1907 yılında Ankara Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda Mecidiye Kazası çocuklarına çiçek aşısı yapmak üzere köylere gidecek olan aşı memuruna kaymakamın görevini yapmasına engel olması sebebiyle 70 adet aşının bozulmasına sebebiyet verdiğinden zararı ödemesi talebinde bulunulur. Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne iletilen ve oradan da valiliğe ulaşan emirde, kaymakam, her biri 4 kuruştan hesaplandığında toplam 280 kuruş ödeyecektir. Ancak Ankara Valiliği kaymakamın görev yerinin değiştiğini ve yeni görev yerinin Trabzon olduğunu 12 Şubat'ta bildirdiğinde, kısa bir süre sonra, 27 Şubat'ta ödeme talebinin Trabzon Valiliği'ne iletilmesi merkezi yönetimin bu konudaki tavrını

göstermesi açısından oldukça değerlidir (69). Ayrıca 1907 yılında kaymakamların maaşları 1125 kuruş civarında olduğu göz önüne alınırsa Mecidiye Kaymakamı'na verilen 280 kuruşluk ceza oldukça ciddi bir rakamdır.²²

Sosyal ve Meslekî Kazanımlar

Tıbbî ve profesyonel bir meslek grubu olarak aşı memurları hukukî bir zemine sahiptirler ve buna dayanarak devlet ile doğrudan ilişki kurup hak arayışında bulunabildiler. Hak arayışlarında öne çıkan ise, maaşlarının düzenli verilmemesiydi. Aşı memurlarının alamadıkları maaş ve harcırahlarının verilmesi isteklerine dair sundukları dilekçeleri Mekâtib-i Askeriye-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâreti/Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Riyâseti tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne iletilmekte oradan bulundukları mahallin bağlı olduğu valiliğe gerekli emir verilmekteydi. Örneğin Yozgad Sancağı aşı memuru Mustafa Fevzi Efendi'nin vazifesini gereği gibi yerine getirdiği halde maaşının verilmediği, 100 kuruş düşürülüp harcırahının dahi ödenmemesine ait şikâyeti bunlardan biri olarak kullanılabilir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Dâhiliye Nezâreti'nden istediği nizamnamenin ilgili hükmünce maaş ödemesinin tam ve düzgün olarak yapılması gerektiği hususunda emir verilmesidir ki sonrasında Dâhiliye Nezâreti'nin Ankara Valiliği'ne ikazını görebiliyoruz (72).²³ Kırşehir meclis idaresiyle belediyesince maaşından 100 kuruş kesme kararı alındığını haber alan aşı memuru Ali Efendi de o zamana kadar 400 kuruş olan maaşından böyle bir kesintiyi kabul etmeye niyetli olmadığından bir dilekçe ile hakkını aramayı uygun bulmuştu (77).

Bilhassa 31 Ekim 1894 tarihli Osman Nuri'nin dilekçesindeki ifadeler bir aşı memurunun deneyiminin doğrudan ifadesi olarak zikre değerlidir. Osman Nuri görevlendirildiğinde maaşı 400 kuruş olup saat başı ücreti 5 kuruş olarak belirlenmiştir ancak harcırahı yanında maaşı da Diyarbakır belediyesi mal sandığından ödenmesi gerekirken yedi aydır herhangi bir ödeme alamamaktan şikâyetçidir. Bu sebeple han köşelerinde perişan bir hal ve yüklü bir borç altındadır. Açıklamasına göre, durumu 17 Ağustos 1893'te Tıbbiye Nezâreti'ne dilekçe ile bildirdiyse de bir cevap alamamış, bu sebeple doğrudan Sâdâret'e dilekçe sunmak zorunda kalmıştır. Kaldı ki Diyarbakır'ın havası çiçek aşısının yapımına ancak üç-beş ay müsaade ettiğinden bu kısa sürede 1.500 kadar çocuğu aşılımış bu da vilâyet gazetesinde ilân edilmişti yani görevini ne derece iyi yerine getirdiği herkesin malumuydu. 'Artık perişanlığı nihayete vardığından Allah rızası için padişah sadakası olarak maaşı verilmelidir'. Nitekim

²² 280 kuruşun dönemselsel bazda alım gücüne ise İstanbul Zahir Borsası verilerinden erişebiliyoruz. Buna göre, 1 çuval un 117 kuruş, 1 kantar şeker 91 kuruş, 100 okka fındık 141 kuruştur (70,71).

²³ 1903 tarihli belgenin konusu, Ertuğrul sancağına tayin edilen aşı memuru İhsan Efendi maaşını alamadığından sıhhiye memurlarına ait maaşların önceliği olduğuna dair tebliğe göre hareket edilmesidir (73). Yine 1901'de talep üzerine Ayaş ve Zir kazaları aşı memurluğuna tayin edilip burada otuz dört ay hizmet ettiği halde maaş ve harcırahı verilmediği gibi sebepsiz olarak işine son verildiği, bu sebeple zarûret içinde olduğundan bahseden aşı memuru hak arayışını bir dilekçe ile merkeze bildirmişti (74). Diğer örnekler için bkz. (75,76)

dilekçenin dikkate alınarak harekete geçildiği Aralık 1894'teki yazışmalardan anlaşılıyor. Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne'ye verilen bilgide maaş ve harcıraha ait ödeme belediye tarafından bazı kaza ve nahiyelere havale edildiğinden zor bir durumda kalan aşı memuru Osman Nuri'nin talebi üzerine mesele araştırılır. Neticede valiliğin 5 Şubat 1894 tarihli bilgilendirmesinde aşı memurunun maaşının düzenli olarak ödenmesi konusunda belediyeye gerekli tebliğin yapıldığı açıklanır (78,79). Ödemelerin yapılmamasının kimi zaman bir yılı bulabildiğini ise, 1901 yılında Osmancık ile İskilip kazaları aşı memuru Lazari Refailidis'in on üç aydır maaş alamadığından çok zor bir durumda olduğuna dair şikâyetinde izleyebiliriz (80). 1906'ta on yedi aydır maaş ve harcırahını alamayan başka bir aşı memuru ise, dilekçesinde son derece mağdur olup sefalet içinde olduğu hattâ borçları yüzünden kapıya bile çıkmaya cesaret edemediğinden yakınıyordu (81).

Aşı memurlarının maaş ödemelerinin düzenli yapılmamasına dair çok sayıda şikâyet yanında harcırahlarının da ödenmediğine dair veriler mevcuttur. Fakat bunlar içinde bilhassa Bolu aşı memuru Kasım Hilmi'nin ayrı bir yeri vardır. Zira Kasım Hilmi Bey on bir senedir harcırahını alamamaktadır. 1912'de Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda bunca tebliğata rağmen ödemenin yapılmamasının dikkat çekici bulunduğu ifade edilerek bir an önce ödemenin yapılarak bununla ilgili müracaata artık bir son verilmesi konusunda uyarıda bulunulur (82). Aynı yıl belediye gelirleri yeterli olmadığı gerekçesiyle işine son verilen Karaburun-Urla-Çeşme aşı memuru Mehmed Efendi'nin birikmiş maaşı yanında harcırahının da ödenmesini istemesi yoğun bir yazışmanın konusu olmuştur (83).

Aşı memurlarının hak arayışları başkentte karşılık bulsa da yerel idarecilerle büyük sorunlara sebep olabilmekteydi. Nitekim 1893'te Bandırma ve Sındırgı kazalarında görev yaptığı döneme ait birikmiş maaşını talep ettiğinde Sındırgı Kaymakamı tarafından ağır hakarete uğradığından şikâyetçi olan Yuvakim Ağâh bunlardan biridir (84). Şûrâ-yı Devlet'e uzanan meselede Ocak 1893'te aşı memurunun kaymakamın meclis-i idâre önünde kendisini tahkir ve darp ettiği ve hapsedilmesine dair şikâyeti tahkikâta gerekli görülür. Haziran 1893'te yapılan tahkikata ait kaymakamın ifadesi, hapsedilmesine ait zabıt ile meclis-i idârenin mazbatasını merkeze gönderilir (85). 1901'de aşı memuru Ali Efendi altı aylık maaş ve bir buçuk senelik harcırahını istediğinde Mihaliçcik Kaymakamı tarafından sadece tahkîr ile kalmayıp darp edildiğini bildirdiğinde de Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti meselenin araştırılmasını memur adına Dâhiliye Nezâreti'nden istemiş oradan gereği yapılmak üzere Ankara Valiliği görevlendirilmişti (86).

Aşı memurları uzak ve zor şartlarda görev yapan sağlık personeline tanınan ek ödeme kararının kendileri için de geçerli olmasını talep etmişlerdi. Nitekim 1910 yılında Zor Sancağı'n-

da görevli olan Osman Nuri, bu konuda memleket tabipleri gibi sıhhiye memurlarına ait nizamnâme hükmüne atıfta bulunarak aşı memuru olarak talepte bulunmaya hakkı olduğunu düşünür (87). Osman Nuri tek örnek değildi. 1911'de maaşı 400 kuruş olan Hums Sancağı aşı memuru İsmail Hakkı da Trablusgarp, Hicaz, Bağdat, Basra, Musul, Yemen ve Bingazi gibi vilâyetlerde görev yapan sıhhiye memurlarına maaşlarının yarısı kadar ilave ödeme yapılacağı kararına binâen maaşının 600 kuruşa çıkarılmasını istemişti (88).

Aşı memurlarının mesleklerinin hukukî zeminine dayanarak sundukları dilekçelerde dikkat çeken bir başka husus tayin istekleridir. Özellikle kazada yapılan görev sonrasında bir livâyâ tayin istekleri ile karşılaşırız. 1894'te on dört aydır Kosova'nın bir kazasında çiçek aşısı yaptığı ve emek darlığından bahseden Palankalı Necib artık bir livânın aşı memurluğuna tayininin yerinde olacağını düşünmüş olmalı ki buna dair bir dilekçe sunmuştu (89). Necib kadar aceleci olmasa da on yedi yıl Dedeagaç Sancağı Doğanhisar Nahiyesi'nde çocuklara aşı yapan aşı memuru yine bir livâ aşıcılığına tayinini isteyecek kadar uzun bir süre kazada görev yaptığını düşünmüş olmalı (90).

Hak arayışlarında aşı memurlarının usule aykırı görev yüklemelerine itirazları da dilekçelerinde takip edilebilir. 1904'te (Karadeniz) Ereğli Kazası aşı memurluğuna maaş ve harcırah karşılığı tayin edilen Bekir Sıtkı Efendi'ye ilâve bir memuriyet ile Düzce Kazası aşı memurluğu yüklendiğinde Düzce'deki çiçek salgını esnasında böyle bir görevlendirmeyi kabul edilebilir görse de artık hastalığın önü alınmıştır. Bekir Sıtkı, her kazaya bir aşı memuru tayini ve maaşlarının belediyelerce ödenmesi genelge ile bildirildiği halde merkez kazaya 24 saat mesafede, 256 muhtarlığı ve 90.000 nüfuslu Düzce Kazası ile Akçaşehir Nahiyeleri aşı memurluğu vazifelerinin kendisine hiçbir tahsisat olmaksızın sadece harcırah ödemesi ile yüklenmesini kabul etmez. Bekir Sıtkı'nın karşı çıkışının haklı bulunduğunu merkezden Kastamonu Valiliği'ne gönderilen belgede görebiliyoruz. Burada, bir aşı memurunun asıl görev yerine bu kadar uzak ve nüfusu fazla bir başka yerde herhangi bir ödeme yapılmaksızın görevlendirilemeyeceği dolayısıyla Düzce'ye bir aşı memuru tayini ya da söz konusu memura masraflarını karşılayacak derecede yarı maaş tahsis edilmesi gerektiği vurgulanır. Ancak Kastamonu Valiliği tarafından Bolu Mutasarrıflığı'na oradan da Düzce Belediyesi'ne mesele iletilindiğinde mevcut yazışmadan anlaşılan belediye gelirlerinden 200 kuruşluk ek bir ödeme yapılamayacağından "öteden beri olduğu gibi bundan böyle de" harcırah ile görevlendirmedeki ısrarın devam ettiğidir (91).

Aşı memurlarının maaş ve harcırahlarının ödenmesinde belediyelerin isteksizlikleri üzerinde durmanın kurumları karşı karşıya getiren bu önemli meselenin gereği gibi anlaşılabilmesi bakımından yararlı olacağı kanaatindeyiz. Böyle bir

bakış aynı zamanda günümüzde de gündemdeki yerini koruyan kısıtlı sağlık harcamalarında hangi hususlara öncelik verileceği konusunda kurumlar arasındaki karşı karşıya gelişleri takip etmemize imkân tanımaktadır. Hemen belirtelim ki, aşı memurlarını istihdamdaki isteksizlik gelir azlığı/yokluğundan kaynaklanıyordu ve kaldı ki sadece taşrada geçerli değildi. Başkentte de Şehremâneti gelirler ile harcama önceliklerinde vazgeçilebilir gördüğü bu tahsisattan kurtulma çabasıdır. 1907'de İstanbul'da Birinci, Üçüncü, Beşinci ve Altıncı belediye daireleri dâhilinde çiçek hastalığından vefatların olduğu haber alındığında Dokuzuncu Belediye Dairesi'ne üç aşı memuru gönderilir. Ancak hastalığın önüne geçilemez. Sıhhi heyetteki doktorların görevleri ifa edilemeyecek kadar yoğun olduğundan belediye dairelerine aşı memuru tayin edilecektir. Şehremâneti'ne kaç aşı memuruna ihtiyacı olduğu ve ne kadar tahsisat ayırabileceği sorulur. Şehremâneti on aşı memuruna ihtiyaç olduğunu ancak görevlendirileceklerle yapılacak her biri için 500 kuruştan aylık 5000 kuruş ödemeye bütçesinin imkân vermediğini ileri sürdüğünden Dâhiliye Nezareti bütçesine dâhil bulunan Heyet-i Sıhhiye tahsisatına eklenerek ödenip ödenemeyeceği sorulur. Dâhiliye Nezâreti, Maliye Komisyonu ile Sâdâret arasındaki yazışmalarda Maliye Komisyonu aşı memurları maaşlarının âdiyeti bakımından Şehremâneti bütçesi dâhilinde bir karşılık bulunarak oradan ödenmesi görüşündedir. Ancak Şehremâneti kendisine iletilen cevaba rağmen mevcut malî durumunun böyle bir gideri karşılayamayacak durumda olduğunda ısrar eder. Sonunda esasen kamu sağlığının muhafazasının önemine binâen söz konusu 5000 kuruşun heyet-i sıhhiye tahsisatına ilâveten ödenmesinden başka çare olmadığına dair Dâhiliye Nezâreti'nin görüşü Sâdâret'e iletilir. Oradan verilen cevapta ise, öne çıkan, Şehremâneti bünyesinde bir hayli doktor ve bir heyet-i sıhhiye mevcut olması ve bunlar vasıtasıyla aşı yapılması mümkün olduğundan mevcut durumda hazinenin yeni bir yükü kaldıramayacağı göz önüne alınarak oradaki doktorlar ve heyet-i sıhhiye memurlarının aşı yapmakla görevlendirilmesi ile meselenin çözümüdür (92).²⁴

Anlaşılan o ki, doktorlar sağlık alanının ana unsurları olduğundan zorunluluk halinde vazgeçilebilir görülen aşı memurlarının işinin doktorlara yüklenmesi belediyeler için bir seçenektir. Ancak böyle bir seçeneği ileri sürenlere karşı Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne aşı memurlarının ve aynı zamanda zaten yeterince yükleri olan doktorların haklarının savunucusu oldu. Daha 1893'te İstanbul'da Şehremâneti, aşının belediye dairelerindeki doktorlar tarafından yapıldığından Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de maaşları emanetçe ödenen aşıcılara gerek kalmadığı ve onlara ayrılan tahsisatın kesilmesi gerektiğini ileri sürdüğünde Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne'den görüş soruldu. Bunun

üzerine söz konusu kurum, yıllık 9.600 tüp ile 24.000 kalem -ki iki kalem bir tüp itibarıyla- toplam 21.600 tüp üretildiği ve bunlar için yıllık 24.000 kuruş harcandığı -her tüp 1 kuruş 4.5 para- bunlardan lüzumu halinde taşraya gönderildiği ayrıca askeriye ile başkentte talep eden doktor ve aşıcılara parasız verildiği, mektebe müracaat edenlere de maaşları kesilmek istenen aşıcılar tarafından uygulandığını bildirdi. Neticede aşıcıların maaşlarının kesilmesi uygun değildi (94).

Taşrada bazı belediyeler maaş ödemelerinden kaçınmak için Aşı Nizamnâmesi'ndeki 'taşrada aşı ameliyatının memleket tabipleri tabip bulunmayan yerlerde ise tayin kılınanlar tarafından icra edilebileceğine' dair hükme dayanarak aşı memurlarının görevlerine son verdiler. İşte Tire, Ödemiş ve Bayezid kazalarındaki aşı memurlarının işlerine belediyeler tarafından son verilme gerekçesi buydu. Merkezî yönetimin meseledeki tavrı doktorun merkezde aşı yapmakla birlikte köyleri dolaşarak aşı yapamayacağı bu sebeple aşı memurlarının görevlerine iadesi yönündeydi. Belediye tabibinin her kazaya bağlı köyleri ayrı ayrı dolaşıp aşı yapması aylarca süre alacak bu sebeple uzunca bir süre merkezden uzak kalacaktı. Belediyelerin hukukî bir meşrûyet ararken Nizamnâme maddesine dayandığı gibi uygulamanın hukuka aykırılığını kanıtlamak için de Nizamnâme'nin 18. Maddesi kullanıldı. Zira ilgili maddede gereğince her sancakta bir aşı memuru görevlendirilmeliydi. Oysa biri on iki, diğeri on üç kazaya sahip İzmir ve Manisa sancaklarına birer aşı memuru da yeterli olmayacak iken kaza belediyelerinin kendi menfaatlerini öne alarak ve nizamnâme hükmüne aykırı olarak aşı memurlarının işlerine son vermele-ri kabul edilemezdi. Dolayısıyla diğer belediyelerin de örnek alarak aynı uygulamaya gitmelerini önlemek için bir an önce uygulamanın önüne geçilmeliydi (95).

Taşrada başvuru yöntemlerinden biri de diploması olmakla birlikte uygun bir ödeme ile aşı yapmayı bilen kişileri istihdam etmektir. 1901 tarihli vilâyetlere gönderilen genelgede bazı vilâyetlerde aşıcı şahadetnâmesi olmayan kişilere mahallî hükümetçe belirlenen bir miktardaki ödeme ile aşı memuru tayin edildiğinin haber alındığı oysa Telkîhânede açılan Aşı Mektebi'nde eğitim görerek alınan şahadetnâmesi olmayan kişilerin kesinlikle çalıştırılmayacağı uyarısının yapılması bunun bir ifadesidir (96). Kimi zaman da merkezden yapılan bir atama yerine bölgede bulunan ve düşük ödemeyi kabul eden birinin görevlendirilmesi merkezden talep edilebilmekteydi. Örneğin, 1906 tarihli Sıhhiye Nezâreti'ne hitap eden yazıda Elbistan Kazası belediye gelirleri aşı memuru istihdamına imkân vermemekle birlikte kazanın önemli mevkii sebebiyle bir memura duyulan ihtiyaç karşısında aylık 150 kuruş gibi düşük

²⁴ Dâhiliye Nezâreti'ne hitâben kaleme alınan ve Şehremâneti maiyyetinde bir hayli tabip görev yaptığı ve bir heyet-i sıhhiye bulunduğundan bunlar ile aşı işinin üstesinden gelmesi zira hazinenin yeni bir yük kaldıramayacağına dair bir başka belge için bkz. (93).

maaşla bir sene aşı yapmayı kabul eden aşı mezunlarından Elbistanlı Mikriyan Ohanes Efendi'nin tayini belediye tarafından talep edilmişti (97).

20. yüzyılın başında Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne'nin görüşünü kabul eden merkezî yönetim aşı memurlarının her kazada istihdamının zorunlu olduğu ve maaşlarının belediye gelirlerinden ödenmesi emrini verdiğinde geliri çok az olan kazalarda maaşların nasıl karşılanacağı kaza belediyelerini zor durumda bırakmıştı. Nitekim 1904'te Yanya Valiliği, Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti ile Dâhiliye Nezâreti yazışmalarında bunu açıkça görebiliyoruz. Vilâyet zorunluluk karşısında böyle bir ödemeye imkânı olmayan kazalarda ne yapılacağını sorduğunda aldığı cevap, nizamnâme gereğince kazalarda aşı memuru görevlendirilmesi ve maaşlarının ne suretle olursa olsun tedariki idi. Ancak zorluğun farkında olduğundan son çare olarak harcırahları ödenerek belediye tabibi görevlendirilmesi ile aşısız çocuk bırakılmaması eklenmişti (98).²⁵ Vilâyetlerden yapılan başvurular karşısında merkezî yönetimin önerileri arasında 1905'te Suriye'de Ma'ân kazası aşı memuru örneğinde olduğu gibi belediye gelirleri müsait olan diğer kazalardan, bu mümkün olmadığında merkez vilâyet beledi gelirlerinden karşılanması yer alır (81).

Diğer taraftan valilik ve belediyelerin aşı memurlarını istihdamı ve bunun için şartlarını zorlamalarına dair örnekler de mevcut. 1909'da Erzurum Valiliği'ne ait belgede Erzincan ve Bayburt'tan başka bağlı birimlerin hiçbirinde gelirlerin yetersizliğinden aşı memuru olmadığı belirtilir. Ancak insan hayatına ait böylesine önemli bir meselede her türlü fedakârlık çok görülemeyeceğinden imkânları olan Bayezid Sancağı ile Pasinler'den ödeme yapılarak birer aşı memurunun tayini ile civardaki kazalar da yararlanabileceği gibi vâridâtı olmayan kazalar için mal sandığından ödeme yapılmasına dair belediye idare meclislerinin arzı Dâhiliye Nezâreti'ne iletilir (100). Halep Valiliği meclis idaresinden 1902'de Cisir-i Şugur Kazası belediye gelirlerinin yetersizliğinden dolayı tabip ve aşı memuru maaşlarına karşılık bulabilmek için kesilen koyun ve keçilerden alınacak vergi ile karşılama isteği mahalli çabalardan bir diğeridir (101). Erzurum Valiliği ise, 1913'te panayırdaki hayvan alım satımından para alınması ve bunun aşı memurları ile ebe maaş ödemelerinde kullanılmasına izin verilmesini talep etmişti (102).

Yukarıda sıralanan birtakım sorunlara rağmen aşı memurlarının kazanımları arasında yöneticilerin madalya ve taltifler

ile hizmetlerini takdir ettiklerini eklemeliyiz. Aslında yönetimin bir başarısı olarak sunulsa da aşı memurlarının aşıladıkları çocuklara ait sayıların Takvîm-i Vekâyî'de ilânı memurların başarılarını duyuruyor böylece onlara sosyal çevrelerinde itibar sağlıyordu. Örneğin 1860 tarihli bir belgede Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den üçer kol halinde tayin edilen cerrahlardan Rumeli orta kolda bir yıl boyunca görev alan Mehmet Tevfik ve Osman efendilerin aşıladığı 11.092 kişi bir sene boyunca çiçek hastalığına tutulmamıştı. Çocukları çiçek illetinden koruyan bu hayırlı faaliyet Takvîm-i Vekâyî' ile Cerîde-i Havâdis gazetelerinde yayımlanması ile ismi geçenlerin hizmetleri-emekleri kamuoyu önünde takdir edildi (103).²⁶

Gazetelerde olmasa da 1858'de İzmir'de askerî tabip Mustafa Bey ve karantina hekimi ile yanındaki tabiplerden oluşan bir komisyonun kendilerine havale edilen aşılama faaliyetindeki katkıları yöneticiler tarafından zikre değer bulunmuştu (105). İzmir Valisi'nin, Mustafa Bey'in İzmir'de aşı konusundaki gayret ve hizmetinden bahsederek taltifi isteği askerî tabip olması sebebiyle Serasker'lik makamına iletilmişti (106). 1865 tarihli belgenin konusu ise, bir süredir Konya ve Bozok havalsinde görülen çiçek salgınına karşı çocukların aşılandırılması için Konya'ya Mekteb-i Fünûn öğrencilerinden tayin edilen Salih Efendi'nin gayretiyle hastalığın önüne geçilmesinden dolayı ahalinin şükranlarını ifade etmesi ve bunun gazetelerde yayımlanmasına dairdir (107).

Aşı memurunun taltif talebi mahalli birimden Dâhiliye Nezâreti'ne oradan da Mekteb-i Tıbbiye'ye iletiliyordu. 1865'te Kıbrıs'ta tayin edilen Tabip Hırastaki Efendi salgında resmî görevini bırakarak firar ettiğinde aşı memuru Salih Efendi görevine devam edip gösterdiği başarıdan dolayı Kıbrıs Meclisi tarafından yapılan taltif isteği yetkililere ulaştırılacaktı (108). 1868'de çocukların çiçek hastalığından korunması için Siroz Sancağı aşı memuriyetine tayin edilen Tahsin Efendi Nevrekop Kazası'na 28 Eylül tarihinde varıp 9 Kasım'a kadar kazada dolaşarak 1.509 çocuğu aşılamıştır. Görevini ifadaki çabası bölgedeki ihtiyar meclisi tarafından 10 Kasım'da Siroz Mutasarrıflığı'na bildirilmişti (109). Midilli'de bulunan çocukları aşılamak üzere gönderilen aşı memuru da Midilli'deki kaza ve köyleri dolaşıp 3.501 çocuğu aşıladığında görevini layıkıyla yerine getirmesi resmî kayıtlarda yer bulur (110). 1895'te Kastamonu'da aşı memuru Hüseyin Efendi'nin Kastamonu Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne ulaşan hizmetlerinden dolayı rütbe-i râbia ile taltifi isteği Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti'nce uygun bulunduğu takdir ile Dâhiliye Nezâreti'ne sunulur (111).

²⁵ Yanya Valiliği 30 Mart 1905'te bir telgraf ile merkeze nizamnâme hükmünü yerine getirmek için ne yapılabileceğini sorduğunda Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne'nin görüşünü alan Dâhiliye Nezâreti, 6 Mayıs'ta aşı memuru istihdam edilememiş yerlere civardan görevlendirme ya da belediye tabipleri ile aşıcılara harcırah ödenmesini bildirmişti (99).

²⁶ 1868'deki bir kayıt ise, Yozgat aşı memuru Salih Efendi'nin 613 çocuğu aşıladığına dair Ankara Valiliği'nden gelen bilginin benzerleri gibi Takvîm-i Vekâyî'de ilanına dairdir (104).

Dâhiliye Nezâreti de talebi Sadâret'e iletir. 1902'de Bingazi Sancağı Aşı Memuru Mustafa Nuri Efendi'nin rütbe-i râbia ile taltifi hakkında mutasarrıflığın talebinin Sadâret'e iletilmesi çok sayıdaki örnekten bir diğeridir (112).

Yine 1903'te Ankara merkez aşı memuru Hulusi Efendi'nin vazifesini ifâ etmekteki başarısından bahisle iftihar madalyasıyla taltifi hakkında mahallinden yapılan talep Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâreti'den alınan tezkire ile Dâhiliye Nezâreti tarafından Sadâret'e sunulmuştur (113).²⁷ Aynı yıl Erzincan aşı memuru Tevfik Efendi'nin sanayi madalyası (117)²⁸, Haymana-Kalecik kazaları aşı memuru Nikolaki Efendi'nin beşinci rütbeden mecîdî nişan ile taltifi istenir (120).²⁹ 1900'de Bingazi Aşı Memuru Mustafa Efendi'nin iyi hizmet ve gayretinden bahis ile 400 kuruş maaş ile geçimini zor sağladığından 200 kuruş ilâve ile 600 kuruşa çıkarılması Bingazi Sancağı Meclis-i İdâresi'nden talep edilmesi ise, takdirin madalya ve rütbe dışında da olabildiğini gösteriyor (122).

Aşı Evleri

Osmanlı'da aşının tarihi söz konusu olduğunda aşı mekânları ve bilhassa aşı evleri üzerinde de durulması gerekiyor. Çiçek aşısı Osmanlı'da uygulanmaya başlandığında İstanbul'daki aşı mekânlarından biri eczanelerdi. Örneğin, 1855'te Antuan Kalye'nin (Antoine Calleja) Bahçekapı'da Balıklı Dükkân olarak bilinen eczanesinde bir doktor her gün sabahdan akşama kadar aşı yapıyordu. 1889'da Cemberitaş'taki Hormel Eczahanesi'nde her gün, Bakırköy'deki Eczahane-i Ahmed Hulusi'de de Aşıcı İsmail Efendi pazar-perşembe günleri çiçek aşısı yapıyordu (123). 1885 tarihli Aşı Nizamnamesi'nin 5. maddesinde aşının İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki muayenehâne ile nöbet mahallerinde tabip ve cerrahlar ile aşıcular tarafından parasız yapılacağı belirtilir. Ayrıca gerekli hallerde senede iki-üç defa belediye daireleri geçici olarak aşıcular görevlendirerek aşılanmamış olanları parasız aşılayıp şehadetnâme vereceklerdir. Taşrada ise, memleket tabibi bulunmayan yerlerde aşıcular görevlendirilecektir (23). Nitekim 1888 ve 1889 tarihli belgelerde İstanbul ile bilâd-ı selâsedeki (Galata, Üsküdar ve Eyüp) nöbet eczanelerinde bulunan doktor ve cerrahlar tarafından müracaat edenlerin çocuklarına aşı yapıldığı gibi Mekteb-i Tıbbiye'de mektep aşıcuları tarafından parasız aşı yapıldığı görülüyor (124,125).

Devlet memurları ve çocukların aşılanmasının mecburi olması ile de toplu aşı uygulamalarının yapılabileceği kurumlara gönderilen memurlar aşı yapar. Bu konuda bilhassa aşısız çocuk kalmaması amaçlandığından okullarda memurlar görevlendirilir. Örneğin 1904'te İstanbul ve civar mahallerdeki bazı okullarda çiçek hastalığı görüldüğünde aşı memurlarının okullara gönderilmesine karar verilir. Gerçi öğrenciler kabul edilirken aşı şehadetnâmelerine bakılmaktadır. Ancak beş yıllık süresi dolanlar veya ihmaller olabileceği göz önüne alınarak aşı yapılmak üzere rüştiyelere aşı memurları gönderilir (126). Hattâ sadece çocuklar değil memurların da aşı yaptırılmaları zorunluluğu karşısında Maarif Nezâreti'nin 1895'te üç ay içerisinde memur ve hizmetlilerin aşılanması için Telkîhhâne'de, nöbet eczanelerinde parasız aşı yapıldığı gibi talep olduğunda istenilen mahalle kadar aşı memuru gönderileceğini bildirmesini uygulamaya dair örnekler olarak kabul edebiliriz (127).³⁰

İstanbul'da daimî veya geçici olarak bir kurumda aşı memurları tarafından aşı yapılmakla birlikte seyyar olarak ihtiyaç duyulan yerlerde görevlendirmeler olmakta, Telkîhhâne'de üretilen aşı taşrada ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmektedir. Ancak çok geçmeden geniş bir sahaya yayılan imparatorlukta aşıların bozulması başkentten uzak yerlerde de aşı evleri (telkîhhâne) açılmasını gündeme getirdi. Kasım 1897 tarihli bir belgede İstanbul'da açılan Telkîhhâne'den imparatorluğun her tarafına aşı tüpleri gönderilmekte ise de uzak vilâyetlere gönderilen tüplerin varıncaya kadar bozulmasından her yıl çok sayıda çiçekten çocuk ölümü gerçekleştiği dile getirilir. Bu sebeple kamu sağlığını korumak amacıyla vilâyetlerde sıhhiye müfettişlerinin nezâreti altında birer telkîhhâne şubesi açmanın yerinde olacağı düşünülür.³¹ Söz konusu şubeler 2000 kuruş kadar bir meblağ ile tesis edilebileceği gibi ayda iki buzağı telkîh edilmek üzere aylık 1000 kuruş sarfıyla idare olunabilecektir (129). Eylül 1898'te sıhhiye müfettişlerinin denetiminde her vilâyette birer aşı evi açılmasına dair görüşe dayanarak Trabzon ve Hüdavendigâr vilâyetleriyle Bingazi Mutasarrıflığı taleplerini Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Dâhiliye Nezâreti'ne iletir. Ancak verilen cevap bunların İstanbul'a yakın oldukları dolayısıyla talep ettiklerinde yeteri miktarda taze aşı tüpü gönderilebileceğinden aşı evi açılmasının fazla masrafa sebep olacağından lüzum olmadığı şeklindeydi (130).

²⁷ 1904 yılında Teke Sancağı Aşı Memuru Şevki Efendi'nin iftihar madalyasıyla taltifine dair bir başka örnek için bkz. (114). Osmanlı'da üstün hizmeti görülen askerî ve mülkî erkâna çeşitli dereceleri olan bir tür madalya verilmesi ve takılması geleneği II. Mahmud döneminde (1808-1839) başlamıştır. Yeni askerî teşkilâtın kurulması sebebiyle rütbeleri belirtmek üzere ülâ, sâniye, sâlise ve rabia rütbelerine mahsus olarak nişanlar oluşturuldu. Batı tarzında ilk nişan Mecîdî nişanı ile 1852'de ihdas edildi (115). II. Abdülhamid dönemindeki (1885) madalyalar ise, altın ve gümüş iftihar madalyalarıdır (116).

²⁸ Bingazi Sancağı aşı memuru Mustafa Nuri Efendi ile Dedeoğlu Sancağı Aşı Memuru Ahmed Hamdi Efendi'nin sanayi madalyasıyla taltifi hakkında Edirne Valiliği'nin isteği ile Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne tezkiresinin Dâhiliye Nezâreti'nden Sadâret'e sunulmasına dair bkz. (118,119).

²⁹ Yine 1906'da Konya aşı memurlarından Sâim Efendi'nin hizmet ve gayreti ile beşinci rütbeden mecîdî nişan ile taltif talebi hakkında bkz. (121).

³⁰ Nisan 1311 (1895)'de Telkîhhâne'de beş seyyar erkek aşıci ile iki kadın aşıci bulunmaktadır (6).

³¹ Telkîhhâneler ve aşı üretimi şu çalışmada ele alınmaktadır, bkz. (128).

Fakat 1898 yazında İstanbul'dan uzak mesafelere gönderilen aşı kalemlerinden yarar sağlanamadığı, bu sebeple Yemen'in vilayet merkezinde bir telkîhhâne açılmasına şiddetle ihtiyaç duyulduğu bildirildiğinde olumlu cevap verilmiş ve Yemen'de sıhhiye müfettişi olmadığından açılacak telkîhhâneye Ordu-yı Hümayun baştabibinin nezâret etmesi uygun bulunmuştu (131). 1900'e gelindiğinde San'a Telkîhhânesi için acilen gerekli araç-gerecin bu mümkün olmadığına yeter miktarda aşı tüpü gönderilmesi isteniyordu. Birkaç ay sonra da Yemen'de açılacak telkîhhâne bir sıhhiye müfettişinin tabip olarak atanması ve muktedir bir mustahzırın (aşı hazırlayıcısı) tayinine karar verildi (132,133).

Haziran 1899'da Aydın, Manastır, Yanya, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'mûratü'l-Aziz, Halep, Bağdat, Basra, Yemen, Beyrut, Kastamonu, Adana'yı kapsadığı anlaşılan belgede kamu sağlığının korunması açısından önemine binâen sağlıklı bir aşı uygulaması için uzak vilâyetlerde sıhhiye müfettişlerinin nezâretinde birer aşı evi açılması ve gereken meblağın bir an önce tahsisi konusunda Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezâreti talebini dile getirmiş ve gereken meblağın vilâyetler dâhilindeki belediyelere taksim edilerek tahsisinin gerekliliği vilâyetlere bildirilir (134). Ekim 1899 sonbaharında uzak vilâyetlerde açılacak şubelerin 2.000 kuruş kadar bir meblağ ile tesis edilebileceği düşünülüyordu. Böylece Erzurum, Diyarbakır, Basra ve Suriye gibi uzak vilâyetlerde sıhhiye müfettişlerinin denetimi altında birer telkîhhâne açılması öngörüldü (135). 1901'de Dâhiliye Nezâreti'ne ait belgede her ne kadar vilâyetlerde telkîhhâne şubesi açılması yerinde olacak ise de o an için Diyarbakır, Erzurum, Manastır, Basra ve Suriye'de açılmasının uygun bulunduğuna açıklanır (136).

Vilâyetlerden telkîhhâne açılmasına dair başvurulara sıklıkla rastlıyoruz. Örneğin 1907'de Aydın Valiliği tarafından iletilen talepte, vilâyetin nüfusunun büyüklüğü sebebiyle bir telkîhhâne açılmasının gerektiği, bu sebeple bir laboratuvar, bir tabip odasıyla iki hademe odası ile dört buzağıya ait yere ihtiyaç duyulduğu açıklanıyordu. Aşı evinin inşası yanında tabip ve hizmetli maaşları, laboratuvar gereken araç gereçler ile buzağılar için ihtiyaç duyulan para merkez ile bağlı belediyeler vâridâtından ödenecekti (137). Her ne kadar yetkililer aşı evlerinin sayısının artırılmasına taraftar olsalar da yapılacak masraf olumlu karar vermelerini engelliyordu. Nitekim Aralık 1907'de Dâhiliye Nazırı'ndan Sadâret'e gönderilmek üzere kaleme alınan yazıda Şam, Bağdat, Musul, Erzurum, Yemen, Trablusgarb ve Manastır'da açılacak telkîhhâne şubeleri ve buradaki görevlilerin maaş ödemeleri için bir kereye mahsus ihtiyaç duyulan 124.000 ve yıllık 295.200 kuruşun karşılığını bulmak bir mesele olarak belirir. Bu konuda öne çıkan Dâhiliye Nezâreti'nde karşılık bulunmasıdır. Ancak İstanbul'daki Telkîhhâne-i Şâhâne'nin giderleri Nezâret'e ait ise de taşradaki harcamalar

dâhil değildir. Bu sebeple Nezâret'in bütçesine ilâve yapılarak karşılık bulunması önerilir (138).

Telkîhhâne kurulmasına ihtiyaç duyulan yerlerden biri de Basra'ydı. 23 Temmuz 1899 tarihli belgede 2 Nisan 1898'de Basra'da açılması istenen telkîhhâne şubesi için öncelikle bir yer tahsisi, her hafta telkih olacak iki buzağının tedariki ve gönderilecek aşı memuruna verilmek üzere 1.000 kuruş maaş ile hademe ücretinin gerekliliği bildirilir. Basra'dan gönderilen telgrafta 17 Temmuz'da bölgede çiçek hastalığının yayılmasından duyulan endişe ile bir telkîhhâne şubesi açılması isteği dile getirilmişti (139). Gerekli eksiklikler tamamlamış olmalı ki, 21 Mart 1900 tarihli telgrafta Basra'da şubenin açılarak aşı uygulamasına başlandığı haberi veriliyordu (140). 23 Nisan 1900'te de Basra Valiliği'ne Dr. Abdülkerim Ahad Efendi'nin Basra Telkîhhâne Müdüriyeti'ne tayin edildiği bilgisi verilir. Yapılan açıklamadan öğrendiğimize göre, Dr. Abdülkerim bakteriyoloji fenninde bilgisini geliştirmek için bir buçuk ay kadar muntazaman Bakteriyojîhâne'ye devam ederek aşı biliminin teorisini ve uygulamasını öğrenmiş ve kendisine şehadetnâme verilmişti (141).

Yine Şubat 1900'da Suriye'de bir aşı evinin açılmasına karar verildi. Şam Gurebâ Hastanesi civarında bir ahır ile iki odadan ibaret bir telkîhhâne kurulacaktı. Kurum çevresine de hizmet vereceğinden vilâyet dâhilindeki bütün belediyelerden para toplanarak daimî ve geçici masraflar karşılanabilecekti (142).

Telkîhhâne-i Şâhâne'den Hicaz'a 1901 yılı baharında gönderilen 270 adet aşı tüpünden alınan çiçek aşılardan yalnız dört çocuğa uygulananların etkili olması diğerlerinin tutmaması yetkilileri endişelendirir. Zira aşılamadaki sorundan 70'i aşkın çocuğun hayatını kaybettiği istatistik cetvelinde görülmekteydi. Her ne kadar Medine ve Mekke'de telkîhhâne var ise de bunlar Sıhhiye Dâiresi'nin idaresi altındaydı ve araç-gereçleri noksandı. Ayrıca mustahzır adıyla gönderilen açıcılar Karantina Dairesi'nden tayin kılınan "aşı mayası hazırlamaya zerre kadar vâkıf olmayan" birtakım kişilerdi. Adı geçen telkîhhânelerden istifade edilemediği için Telkîhhâne-i Şâhâne'den tüp talep edildiğinde gönderilmekte olması oradaki telkîhhânelerin metrûk bir halde kaldığını gösteriyordu. Dolayısıyla burada bir an önce bir telkîhhâne açılması gerekliliği başkentte de kabul gördü (143).

Mayıs 1905'te Telkîhhâne-i Şâhâne'den yapılan talepler üzerinden Musul ve Yemen gibi bazı vilâyetlerdeki talep azlığı üzerinden sorgulama yapıldığında Musul Valiliği'nden Ağustos 1905'te verilen cevapta bölgede bir aşı evine duyulan ihtiyaç dile getirilir. Bu çerçevede açıklamalar sıralanırken İstanbul'dan talep edilen aşılardan uzak mesafe sebebiyle tesir etmemesi veya postada şiddetle sarsılarak zaten sıcağa tahammül edemeyecek surette paketlenmelerinden bozuldukları

üzerinde durularak Musul'da az bir masrafla telkîhâne şubesi açılmasının bu sorunu ortadan kaldıracağı belirtilir (144).

Aşı evlerinin beklenen başarıyı gösterip gösteremedikleri tartışmaya açıktır. Örneğin San'a'da Kolağası Hamdi Numan ve Eczacı Halid Nureddin Efendi'nin çabalarıyla hayata geçirilen telkîhâne şubesi on beş günde 1.500 aşı üretecek ve çevresine aşı gönderecek kadar büyüdü (145). Fakat maddî sorunlar yanında Telkîhâne veya Bakteriyolojihâne gibi kurumlarda eğitim almış uzmanların istihdam edilememesi şubelerin çalışması karşısındaki en önemli engellerdi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son derece önem verdiği bir bölge olan Hicaz'daki telkîhane işlemediğinden 1910'da başkentten aşı gönderilmek zorunda kalındı (146). 1906'da Suriye, Bağdat ve Basra'daki telkîhhanelerin hakkıyla faaliyet yapamadıkları yine talep edilen aşı tüplerinden anlaşıyor.³² Bu konuda, Basra Telkîh-hânesi Müdüriyeti'nin aşı üretimi için kendilerinin gayret etmekle birlikte belediye tarafından telkîhane tahsisatının fahrî belediye reisi maaşına kaydırılması sebebiyle ihtiyaç duyulan iki buzağının alınamadığı hattâ maaşların yarıya düştüğü böylece kurumun çalışamaz hale geldiğine dair kaydının yeterince açıklayıcı nitelikte olduğu kanaatindeyiz (148).

Yeni Bir Tıbbî Deneyime Karşı Algı ve Tutum

19. yüzyılda mecburi aşı uygulaması başkent ile birlikte taşradaki köylere kadar uzanan toplumun her kesiminden insanın deneyimlemek zorunda kaldığı yeni bir tıbbî pratik oldu. Buna yeni ihtiyaçlar eşlik etti. Osmanlı'da zorunlu aşı uygulamasının kabulü toplumsal yarar için bireyin isteği/tercihini geçersiz kıldı. Kimi zaman aşı yaptırmak için kolluk kuvvetlerin kullanılması gerekse de halkın tamamen karşıt bir tutum sergilediğini söyleyemeyiz. Zira 1870'te Trabzon Valiliği'ne gönderilen telgrafın konusu Lazistan ahalisi için gönderilmesine karar verilen bir tabip, eczacı ile aşı memuru maaşlarıyla eczâ masrafinin ahali tarafından karşılanacağı hakkındadır (149).

Kaldı ki insanlar zorunlu kılınan pratik karşısında en azından kime yaptıracakları konusunda tercihte bulunabiliyorlardı. Örneğin, Haziran 1902'de anlaşıldığı kadarıyla kaymakamlık tarafından İskilip ve Osmancık aşı memuru Rafail Lazaris görevden uzaklaştırılarak Müslüman görevli istenmişti. Bunun sebebi ahalinin isteklerini kaymakama doğrudan ulaştırmaları ya da halk arasındaki endişe ve söylentilerden haberdar olan kaymakamın böyle bir değişiklik ile aşı gibi yeni uygulamanın daha kabul edilebilir olacağını düşünmüş olmasıdır. Hangisi öne çıkarsa çıksın nihayetinde kaymakamlığın Müslüman aşı memuru talebi başkente iletilirken görevden el çektirilen Rafa-

il, Keskin aşı memuru ile becayış talebinde bulunmak zorunda kalmıştı (150).

Kadınların aşı zorunluluğunda kadın aşı memuru tercihi ise kadınların bu mesleğe alınması ile aşıcılığı erkeklere mahsus bir alan olmanın dışına taşıdı. Örneğin, Mart 1904'te Yusuf-paşa'da Defterdar Ahmed Çelebi Mahallesi'ndeki İnâs Mektebi talebelerini aşılama üzere Üçüncü Belediye Dairesi'nden gönderilen memur yerine kadın aşıcı istendiği beyanıyla engellenir. Bunun üzerine Temmuz'da Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâ-ne Nezâreti'nden kadın aşıcı Sadberk Hanım gönderilir (151). Yine 1907'de Bakırköy Hamidiye İnâs Rüşdiye Mektebi yanında diğer inâs rüşdiye ve kız sanayi mektepleri ile Dârülmual-limât'a aşısız olan veya yeniden aşılınması gereken talebeler için bir aşı memuresi gönderilmesi istenir (152). Mayıs 1908'te Sadberk Hanım dışında Vasfiye Hanım'ın aşı memuresi olarak inâs rüşdiye mekteplerinde aşı yaptığı kaydı kadın aşıcıların sayısının ihtiyaca binaen birden fazlaya çıktığı anlamına geliyor (153).³³

20. yüzyılın başlarından itibaren farklı Osmanlı coğrafyalarından başkente iletilen insanların aşı memurlarına ve sağlık sisteminin işleyişine dair şikâyetlerine ait muhtelif örnekler mevcuttur. Aslında bunları karşı çıkış ifadesi olmak yerine aşı konusundaki algının değişimi ile açıklamak daha uygun olacaktır. Öne çıkan şikâyet konusu aşı memurlarının para talepleridir. 1907'de genelge ile tebliğine ihtiyaç duyulan konu, bazı aşı memurlarının aşılacakları kişilerden para talep ettiklerine dair alınan ihbar üzerine nizamnâmenin 8. maddesi gereği aşığı meccânen yapmaya mecbur olduklarıdır (154). Böyle bir genelgeye ihtiyaç duyulması bile bunu taşradan iletilen şikâyetlerin sonucu olarak görmeye yeterlidir. Nitekim 1907 tarihli bir başka belgede yine aşı memurlarından bazılarının vazifelerini kötüye kullanarak aşılacakları kişilerden ayrıca para talep ettikleri haber alındığı bilgisine yer verilir. Oysa aşı bedavadır. Dolayısıyla bu hususun aşı memurlarına tebliği yanında İstanbul'da neşr olan yayın organları ile ilan edilip kasaba ve köylerde imam ve muhtarlar tarafından ahalie bilgi verilmelidir (155).

Halkın aşının parasız olduğuna dair bilgiye sahip olduğu ve aykırı hareket eden memurları şikâyeti mülkî idâre tarafından merkeze ulaştırılıyordu. Örneğin, Nisan 1908'te Konya Valiliği'ne hitap eden belgede Nevşehir Kazası Aşı Memuru Sadık Efendi'nin iktidarsızlığıyla beraber fukara çocuklarından para almaksızın aşı yapmaması yüzünden birçok çocuk çiçek hastalığına tutularak terk-i hayat etmekte ve bir kısmı da ma'lûl

³² Telkîhâne Müdürü olarak Rifat Hüsameddin 1320 ve 1321 (1904/1905-1905/1907) yıllarına ait istatistiklerini yayınlarken yeni şubeler açılması fikrini benimsemekle birlikte Basra Telkîh-hânesi'nin üretimini çok az olduğu bu sebeple merkezden aşı gönderildiği, Şam'da açılanın da önceki sene bir istatistik göndermediği gibi Beyrut ile Suriye'ye de Telkîh-hâne-i Şâhâne'den aşı gönderildiğini, ve Şam şubesinin harcanan masrafa karşı bir hizmet ifa edemediğinin anlaşıldığını belirtir (147).

³³ 1895 tarihli kayıta telkîh-hâne kadrosunda yer alan Sadberk Hanım ile Ayşe Sabiha Hanım'ın maaşları 250 iken erkek aşıcıların 400 kuruştur (6).

kalmakta olduğunun şikâyet edildiğini öğreniyoruz. Bu o kadar rahatsızlık veren bir durumdur ki kaza ahalisi mesleğinde yetkinliği olan bir başka aşı memurunun tayin edilmesine dair çok sayıda imzayı içeren bir dilekçe göndermişti (156).

Sadık Efendi hakkında öne sürülen mesleğindeki iktidar-sızlık gerekçesi tek örnek değildi. Erzincan'da aşı memurluğunda bulunan Tevfik Efendi'nin de aşı ameliyatını yapmakta başarısız olduğu kesinlikle mahareti olmaması şikâyet konusudur. Mahareti olmamasına karar verilmesinde "birçok çocuğun çiçek hastalığından telef olduğu" bu sebeple yerine bir "ehil kişinin" tayin isteği yeterince açıklayıcıdır. Şikâyet bir "muhterem"e aittir. Diğer bir ifadeyle şikâyeti yapan kendisini bu hususta sorumlu hisseden ve bölgede yaşayan biridir (157).³⁴ Muhtemelen insanlar aşı yapılmasına rağmen kayıpların olmasından memuru sorumlu tutmuşlar ve onun başarısızlığına yormuşlardı. Bu aslında aşının hastalığa karşı koruyucu olduğunun farkında olunduğunun ifadesidir. Elbette aşılardan bozulmuş olması mümkündür ancak memurun dikkatsizliği de aşının tutmamasında bir faktördür. Nitekim Kemal Muhtar, aşıcının bıçağı alevden geçirdikten sonra soğutmaması, aşığı sıcak bıçağın üzerine koyarak aşılması, cildi temizlemek için kullanılan maddenin aşı ile teması, çok kan çıkması veya pek sathi çizilmesi gibi hususlar üzerinde bir uzman olarak bilgi verir (67). Uygun usulde yapılmaması konusunda bu kadar ayrıntılı ve teknik bilgiye sahip olunmasa da halk arasında aşının tutmaması esasen memurun hatası olarak görülür.

1905 tarihli olup Sıhhiye Nezâreti'ne "İhbarname-i acizâ-nemdir" başlığıyla sunulan şikâyet, Kırşehir Sancağı aşı memuru iken ruh sağlığındaki sorunlardan Yabanabad Kazası aşı

memurluğuna nakledilmiş olan İsmail Efendi'nin kazalarına geldiği bilgisi ile başlar. Geldiğinden beri de ahlâka aykırı ve uygunsuz hareketlerde bulunup vazifesini yerine getirmemektedir. Bir kere olsun kazaya çıkıp bir çocuğu aşılamadığı gibi ahaliyi birbiri aleyhine tahrik edip kışkırtmakta, kahvelerde boş boşazlık edip, kimya ile bakırı altın ve gümüş yapacağım ve yapıyorum diyerek halka boş fikirler vermektedir. Hattâ bir süre önce kazaya gelen tiyatro oyuncularına refakat ederek haftalarca her gün bir sıfat ve şekilde çıkarak "nâmûs-ı hükümeti ihlâl eylemiştir". Mahkemedeki davalarında üç defa nakdî ceza ve bir hafta hapis cezası almıştır. Bununla kalmayarak muhtarlarla anlaşarak asılsız bir şekilde kendini aşı yapmış gibi göstermektedir. Bu halleri mahallî idare ve ahali tarafından bilinmekle birlikte "divânedir ve fukaradır" denilerek rızıkına engel olmamak için bir şey denilmemektedir. Oysa kazanın büyüklüğü dikkate alınarak "vatan evlatlarının aşından mahrum kalmasına razı olunamayacağından" Yabanabad Kazası ahalisinden Yanıkzâde "vatan adına" ihbarı lüzumlu görmüştür (159). 1899'da Kastamonu Valiliği'ne hitap eden yazıdan aşı memuru Ziya Efendi'nin senede bir kere Bartın'a gidip maaş ve harcırah alarak aşıladığı çocuğa aşının tutup tutmadığını kontrol etmeden hemen aşı şehadetnâmesi vermesi, köyleri dolaşmaması, çeşitli gerekçelerle para alması ve gece gündüz sarhoş olması da merkeze ulaşan şikâyetlerden bir diğeridir ve o da diğerleri gibi tahkikat başlatmak için yeterli görülmüştü (160).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, burada, 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk onlu yıllarına kadarki sürede Osmanlı Devleti'nin aşı politikası aşı memurları ve aşı evleri üzerinden muhtelif boyutlarıyla incelenmeye çalışıldı. Bu yapılırken de aşuya dair

Ek 1. Bir aşı memurunun doldurması gereken matbu şehadetnâme şu bilgileri içermektedir

Koçan numarası	Aşı şehadetnâmesi	Aded-i umûmî
	Certificat du vaccine	

Mezhebi	Pederinin sanat veya memuriyeti	Pederinin ismi	Sinni (Yaşı)	İsmi

Hane numarası	Sokağı	Mahallesi	Semt-i meşhuru	Kazası	Dâiresi	Şehri

Bâlâda hüviyet ve ikametgâhı muharrer zat (Aşı sayısı yazılacak) defa olarak aşılandığına mübeyyin işbu şehadetnâme yedine ita kılındı (Tarih yazılacak).

(Yer) Aşı Memuru

(Aşı memurunun adının bulunduğu) Mühür (161).

³⁴ Mayıs 1909'de Tokat Aşı Memuru Abdülkadir Efendi'nin görevini yerine layıkıyla getirmediğinden başka bir yere tayin talebine dair bkz. (158).

söylem ve uygulamaların bir arada ele alınması tercih edildi. Amaç, aşının kronolojik ve kurumsal ilerlemeye dayalı genel çizgileriyle tekrarlanan tarihine tabandan bakabilmektir. Zira aşı memurları ve aşı evlerinin aşı tarihinin gerektiği şekilde ilgi görmeyen alanlarından olduğu söylenebilir. Bu, tıp tarihi için geçerli olduğu gibi ne yazık ki Osmanlı tarih yazımı için de geçerlidir. Alana katkı yapan çeşitli çalışmalar bulunsun da meseleyi doğrudan kaynaklara dayalı olarak problematik bir tarzda çok yönlü olarak işleyen araştırmaların eksikliği çalışmamızın konusu kadar yazımını da biçimlendirdi.

Bu çerçevede metnin çiçek aşısı üzerine dayanıyor olması muhtemelen okuyucunun dikkatini çekecektir. Kamu sağlığı politikası ve bürokrasisinin oluşmasında çiçek aşısının belirleyici bir rol üstlenmesini bunun temel sebebi olarak gösterebiliriz. Aşı memurluğu mesleğinin ortaya çıkışı, kazalara kadar ulaşan geniş bir coğrafyada görevlendirilmeleri ve aşı evlerinin açılmasına ihtiyaç duyulması çiçek salgınlarının sebep olduğu kayıpların önüne geçme isteğindendi. Dikkat çeken diğer husus ise, deneyimlere ve ilişkilere yoğunlaşan yaklaşım tarzı olacaktır. Böylesi bir bakış açısı elbette bu yeni tıbbî pratik karşısında görevliler yanında halkın da deneyimlerine ilişkin bilgiler edinmemizi sağlar. Ancak bu önemli bilgi yanında devlet ile toplum arasında aşı ve daha geniş boyutta kamu sağlığına dair karşılıklı anlaşma, çatışma ve yönetim anlayışını bir arada görebilme imkânı tanıdı.

Kaynaklar

1. Tetik F. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
2. Yaşayanlar İ. Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar (ed.). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017:2-24.
3. Behbehani AM. The smallpox story: Life and death of an old disease. Microbiol Rev 1983;47(4):455-509. <https://doi.org/10.1128/mr.47.4.455-509.1983>
4. Yıldırım N. Tıbben Kabulünün 300. Yılında Türk Çiçek Aşısı/Turkish Variolation. M. İnanç Özekmekçi vd. (ed.) Hakan Ertin'e Armağan. İstanbul: Betim Kitaplığı, 2022:253-92.
5. Smith KA. Edward Jenner and the smallpox vaccine. Fron Immunol 2011;2:1-6. <https://doi.org/10.3389/fimmu.2011.00021>
6. Ünver S. Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.
7. Yılmaz Z. Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi. TDVİA. c.38. 2010:334-6.
8. Unat EK. Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakterioloji ve Viroloji. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1970.
9. BOA. A. MKT. 24-1.
10. Rıza Tahsin, Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye). Aykut Kazancıgil (haz.). c.1. İstanbul: Özel Yayınlar, 1991.
11. Unat EK. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Zoolojisi ve Parazitolojisi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1970.
12. Sarı N. Mekteb-i Tıbbiye. TDVİA. c. 29. 2004:2-5.
13. Ergin ON. İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1940.
14. Unat EK, Samastı M. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1990.
15. Düstûr, Tertib I, c. 2. 1289/1872.
16. Düstûr, Tertib I, c. 5. 1332/1913.
17. Takvim-i Vekâyi', 29 Zilhicce 1262.
18. BOA. A. MKT. 79-19.
19. BOA. A. MKT. 83-55.
20. BOA. MVL. 15-50.
21. BOA. C. MF. 129-6405.
22. Yıldırım N. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. c. V. 1985:1320-38.
23. Düstûr, Tertib I, c. 5. 1937.
24. Karacaoğlu E. Telkikhâne-i Şâhâne-i kuruluşu sürecine dâir. TAD 2019;38(65):197-250.
25. BOA İ. AS. 24-4222.
26. BOA. BEO. 1126-84433.
27. BOA. ŞD. 640-19.
28. Telkikhâne-i Şâhâne'nin 1318 Senesine Mahsus İstatistik Risâlesidir, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, 1319/1903.
29. Dölen E. Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi. Ender Bilar (haz.). I. Edirne Tıp Tarihi Günleri Bildirileri 3-4 Ekim 2001 Dr. Rifat Osman'ın Anısına. Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2001:50-60.
30. BOA. BEO. 344-25752.
31. BOA. BEO. 515-38605.
32. BOA. DH. HMŞ. 33-85.
33. BOA. DH. EUM. VRK. 38-75.
34. BOA. DH. EUM. VRK. 38-87.
35. Muhtar K. Çiçek hastalığı niçin bitmiyor? Sıhhiye Mecmuası 1331;7:503-5.
36. Hot İ. Sıhhiye Mecmuası'na Göre Ülkemizde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1913-1996). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
37. BOA. A. MKT. MHM. 143-77.
38. BOA. A. MKT. MHM. 146-68.
39. BOA. A. MKT. MHM. 147-60.
40. BOA. A. MKT. UM. 323-14.
41. BOA. A. MKT. UM. 324-99.
42. BOA. A. MKT. MVL. 100-50.
43. BOA. A. MKT. UM. 326-16.
44. BOA. DH. MKT. 414-5.
45. BOA. DH. İD. 48-51.
46. BOA. DH. İD. 48-44.
47. BOA. YB. 021.78-35.
48. BOA. DH. MKT. 618-21.
49. BOA. TFR. I. ŞKT. 2-111.
50. BOA. DH. TMIK. M. 81-12.
51. BOA. DH. TMIK. M. 81-16.
52. Akyıldız, A. Muhtar, TDVİA, c. 31. 2020:51-53.
53. Düstûr, Tertib I, c. 6. 1939.

54. *Düstûr, Tertib I*, c. 7. 1941.
55. BOA. A. DVN. MKL. 35-23.
56. BOA. A. MKT. UM. 1009-69.
57. BOA. A. MKT. UM. 1044-67.
58. BOA. DH. MKT. 577-70.
59. BOA. DH. MKT. 528-5.
60. BOA. DH. HMŞ. 22-52.
61. BOA. DH. HMŞ. 11-15.
62. BOA. DH. EUM. 6. Şb. 19-37.
63. BOA. DH. MKT. 396-28.
64. BOA. DH. MKT. 819-13.
65. BOA. DH. MKT. 1188-39.
66. BOA. DH. HMŞ 11-1.
67. Muhtar K. Çiçek aşısı ne için tutmaz? *Sıhhiye Mecmuası* 1331;9:1001-6.
68. BOA. DH. MKT. 2609-11.
69. BOA. DH. MKT. 1149-55.
70. Tekdal D. Osmanlı son döneminde kaza idare yapısı ve idarecileri: Akçadağ kazası örneği (1870-1920). *JOHS* 2022;(15)58:2104-48.
71. Pamuk Ş. İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
72. BOA. DH. MKT. 1092-25.
73. BOA. DH. MKT. 755-47.
74. BOA. DH. MKT. 2500-83.
75. BOA. DH. İD. 18-42.
76. BOA. DH. İD. 16-28.
77. BOA. DH. MKT. 683-16.
78. BOA. BEO. 542-40606.
79. BOA. BEO. 526-39381.
80. BOA. DH. MKT. 2505-54.
81. BOA. DH. MKT. 999-59.
82. BOA. DH. İD. 18-7.
83. BOA. İD. 18-8.
84. BOA. DH. MKT. 17-45.
85. BOA. ŞD. 1556-11.
86. BOA. DH. MKT. 2537-48.
87. BOA. DH. İD. 18-5.
88. BOA. DH. İD 18-46.
89. BOA. DH. MKT. 282-31.
90. BOA. DH. MKT. 293-17.
91. BOA. DH. MKT. 830-85.
92. BOA. DH. MKT. 1148-75.
93. BOA. BEO. 3119-233018.
94. BOA. DH. MKT. 40-13.
95. BOA. DH. MKT. 1151-84.
96. BOA. DH. MKT. 2563-50.
97. BOA. DH. MKT. 1059-1.
98. BOA. DH. MKT. 885-70.
99. BOA. DH. MKT. 944-68.
100. BOA. DH. MKT. 2871-69.
101. BOA. DH. MKT. 2586-109.
102. BOA. DH. İD. 31-22.
103. BOA. A. MKT. MHM. 198/91.
104. BOA. A. MKT. UM. 1064-55.
105. BOA. A. MKT. UM. 336-10.
106. BOA. A. MKT. MHM. 149-57.
107. BOA. A. MKT. MHM. 327-58.
108. BOA. A. MKT. MHM. 342-6.
109. BOA. A. MKT. UM. 1074-24.
110. BOA. A. MKT. UM. 1249-86.
111. BOA. DH. MKT. 385-8.
112. BOA. DH. MKT. 540-47.
113. BOA. DH. MKT. 664-49.
114. BOA. DH. MKT. 845-104.
115. Artuk İ. Nişan. *TDVİA*, c. 33. 2007:154-6.
116. Artuk, İ. Madalya, *TDVİA*, c. 27. 2003:301-2.
117. BOA. DH. MKT. 690-39.
118. BOA. DH. MKT. 870-16.
119. BOA. DH. MKT. 984-46.
120. BOA. DH. MKT. 746-56.
121. BOA. DH. MKT. 1106-60.
122. BOA. DH. MKT. 2401-118.
123. Yıldırım N. İstanbul Eczanelerinde hasta muayenesi ve tıbbi tahlil laboratuvarları. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 1996/97;2-3:71-97.
124. BOA. DH. MKT. 1535-117.
125. BOA. DH. MKT. 1618-29.
126. BOA. MF. İBT. 153-19.
127. BOA. MF. MKT. 286-56.
128. Sar N, İzgöer AZ, Eryüksel A. II. Abdülhamid Döneminde Açılan Telkihaneleler (Aşı Evleri) ve Çiçek Aşısı Üretimi. Berrin Okka, Aysegül Demirkan Özdemir, Öztan Usmanbaş (ed.). *Afyon ve İstanbul Uluslararası Türk-İslam Tıp Tarihi ve Etiği Kongreleri (2018-2019) Bildiri Kitabı*. Konuya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2020:15-27.
129. BOA. DH. MKT. 2085-61.
130. BOA. DH. MKT. 2107-30.
131. BOA. DH. MKT. 2092-14.
132. BOA. DH. MKT. 2318-43.
133. BOA. DH. MKT. 2347-115.
134. BOA. DH. MKT. 2211-12.
135. BOA. DH. MKT. 2257-117.
136. BOA. DH. MKT. 2462-99.
137. BOA. DH. MKT. 1153-63.
138. BOA. BEO. 3209-240625.
139. BOA. DH. MKT. 2224-70.
140. BOA. DH. MKT. 2327-57.
141. BOA. DH. MKT. 2335-130.
142. BOA. DH. MKT. 2304-53.
143. BOA. DH. MKT. 2465-20.
144. BOA. DH. MKT. 980-44.
145. BOA. DH. İD. 47-15.
146. BOA. DH. MUİ. 114-34.
147. *Telkihâne-i Şâhâne'nin 1320 ve 1321 Senelerine Mahsus İstatistik Risâlesidir*, İstanbul: Mekteb-i Tibbiyye-i Şâhâne Matbaası, 1322/1906.

148. BOA. DH. MKT. 1123-59.
149. BOA. DH. MKT. 1312-70.
150. BOA. DH. MKT. 530-18.
151. BOA. MF. İBT. 148-51.
152. BOA. MF. İBT. 190.57.
153. BOA. MF. İBT. 208-2.
154. BOA. DH. HMŞ. 11-17.

155. BOA. DH. MKT. 1189-77.
156. BOA. DH. MKT. 1244-58.
157. BOA. DH. MKT. 1271-38.
158. BOA. DH. MKT. 2801-94.
159. BOA. DH. MKT. 946-68.
160. BOA. DH. MKT. 2265-96.
161. BOA. DH.EUM.MEM. 42-56.